

ALTERSKAPET I ØRSTA KIRKE

Undersøkelser og behandling

Tone Marie Olstad

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)

Storgata 2, Postboks 736 Sentrum, 0105 Oslo

Telefon: 23 35 50 00

www.niku.no

Tittel Alterskapet i Ørsta kirke Undersøkelser og behandling	Rapporttype/nummer NIKU Oppdragsrapport 28/2013	Publiseringsdato 01.06.2022
	Prosjektnummer 15620752	Oppdragstidspunkt 2011-2012
	Forsidebilde Alterskapet med lukkede dører etter behandling. Foto. B.Lindstad	
Forfatter(e) Tone Marie Olstad	Sider 102	Tilgjengelighet Åpen
	Avdeling Konservering	

Prosjektleder Tone Marie Olstad
Prosjektmedarbeider(e) Hanne Kempton, Barbro Wedvik, Anne Ørnhøi, Jan Michal Stornes
Kvalitetssikrer Kjersti Ellewsen

Oppdragsgiver(e) Riksantikvaren

<p>Sammendrag</p> <p>Rapporten beskriver undersøkelser og behandling av alterskapet fra Ørsta kirke datert til begynnelsen av 1500-tallet. Alterskapet er laget i eik og trolig i samme verksted eller miljø som alterskapene i Leka og Røst kirker. Alterskapets korpus er overmalt i 1870-årene. Maleriene på fløydørene er de originale 1500-tallsmaleriene. Alterskapet ble rensset, konsolidert og retusjert. Overmalingen ble ikke fjernet. Rensing av maleriene på dørene var krevende både i forhold til å beslutte nivå på rensing og å utføre rensingen.</p>
--

Emneord Middelalder, kirkekunst, konsolidering

Avdelingsleder

Kjersti Ellewsen

Forord

Denne rapporten ble påbegynt sammen med arbeidet med alterskapet i 2011. På grunn av stort arbeidspress med andre oppgaver ble den ikke slutført før i 2022. Alt underlagsmateriale for rapporten fantes fra 2011-12. Rapporten bærer preg av å være skrevet i flere faser. Den eldste delen av rapporten bærer også preg av den da pågående innsamling av informasjon angående gruppen av alterskap som kunsthistorikeren Engelstad definerer som Lekagruppen. Ørstaalterskapet er sagt å tilhøre denne gruppen.

I undersøkelser og beskrivelser er hovedvekten lagt på korpus med skulpturer.

Alterskapene i Lekagruppen er publisert i flere artikler i perioden 2014- 2020:

- Olstad, T.M. 2012. De Lekagroep. Utrechtse altaarstukken in Noorwegen. I: *Middeleeuwse beelden uit Utrecht 1430-1530*. Ludion, Utrecht 78-88
- Olstad, T.M. 2014. Returnert etter konservering. I : *Ørsta kyrkje 150 år. Ørsta sokneråd, Ørsta 26-36*
- Olstad, T.M. 2014. The so-called "Leka group": new information based on examinations of four triptychs. I: *Paint and Piety: Collected Essays on Medieval Painting and Polychrome Sculpture*. Archetype Publications Ltd. 161 - 180
- Olstad, T.M., Stornes, J.M. & Thomas Seip Bartholin, T.S., 2015. When dendrochronology corroborates: Art history. I. *European Journal of Science and Theology* 159 - 169
- Olstad, T.M. 2020. «Anden gang malet i Bergen Anno 1798» – Alterskap fra senmiddelalderen i kirkene, når ble de endret første gang? I: *Collegium Medievale*, vol 33. 73 - 111

Dessuten gir to NIKU-rapporter ytterligere informasjon om alterskapet:

Olstad, T.M. & Kempton H.M. 2011. A 314 Ørsta kyrkje. Vurdering av alterskap, epitafium og limfargedekorerte materialer. NIKU oppdragsrapport 11/2011

Olstad, T.M. 2011. A 314 Ørsta kyrkje. Vurdering av alterskap. Rapport etter befaring 15.september 2011. NIKU oppdragsrapport 193/2011

Innholdsfortegnelse

1	Introduksjon	9
1.1	Alterskapets plassering og antatte proveniens	9
1.2	Behandlingsperiode.....	10
1.3	Begrunnelse for behandling av alterskapet	10
1.4	Mål for arbeidet med alterskapet	10
2	Beskrivelse av alterskapet	10
2.1.1	Skulpturene	11
2.1.2	Dører.....	12
3	Ørsta kirke og alterskapet. Kort historikk.....	13
3.1.1	De eldste kirkene i Ørsta	14
3.1.2	Når kom alterskapet til Ørsta	15
4	Demontering og remontering av skapet	16
4.1	Demontering på NIKUs konserveringsatelier	16
5	Undersøkelse og dokumentasjon. Metoder.....	16
6	Farge og behandlingshistorikk. Oversikt	18
6.1	Behandlingsdateringer brukt i denne rapporten	18
6.2	Behandling i Bergen i 1870-årene	19
6.3	Dørenes behandling ved nedtaking fra kirkeloftet tidlig 1900.....	22
6.4	Behandling i forbindelse med utstilling i Amsterdam i 1959	23
6.5	Korpus og dører konserveres og restaureres i 1960	24
6.6	Sikring av malingen og innhenting av alterskapet.....	26
7	Materialbruk og konstruksjon.	26
7.1	Oppmerking og riss.....	26
7.2	Konstruksjon. Korpus.....	27
7.3	Innredning i korpus.....	28
7.3.1	Endringer i korpus	31
7.4	Skulpturer. Konstruksjon. Mål.....	31
7.4.1	Maria og Johannes.....	32
7.4.2	De fire englene	34
7.4.3	De fire englene. Oversikt over treverk og konstruksjon.....	35
7.4.4	Krusifikset	37
7.4.5	Kommentar til utforming av skulpturene i alterskapet.....	38
7.5	Dører. Konstruksjon. Mål	39

8	Beskrivelse. Nåværende farger og overflater.....	41
8.1	Arkitektur i korpus.....	41
8.2	Skulpturer	41
8.2.1	Maria og Johannes.....	41
8.2.2	Fire engler.....	42
8.2.3	Krusifiks	42
8.3	Fløydører	43
9	Korpus i det opprinnelige 1500-talls skapet. Konstruksjon og dekor	44
9.1	Korpus med arkitektur. Farger	44
9.1.1	Mulig arbeidsprosedyre for korpus.....	45
9.2	Skulpturer. 1500-talls dekor og farger	45
9.2.1	Johannes' 1500-talls bemaling	45
9.2.2	Marias 1500-talls bemaling	48
9.2.3	De fire englenes 1500-tallsbemaling.....	49
9.2.4	Krusifiksets 1500- talls bemaling.....	51
9.2.5	Golgatas 1500-talls bemaling	52
9.3	Fløydører	52
10	Tilstand før behandling i 2011- 2012.....	53
10.1	Oppbevaringsforhold.....	53
10.2	Tilstand treverk og konstruksjon. Korpus.....	53
10.2.1	Arkitekturelementer; skader, mangler og sekundære fester.....	54
10.2.2	Skulpturer	55
10.3	Tilstand treverk og konstruksjon. Fløydører	55
10.4	Tilstand dekorlag. Korpus og dører	56
11	Behandling 2011 -2012.....	59
11.1	Mål for selve behandlingen	59
11.2	Konsolidering og rensing	59
11.2.1	Konsolidering.....	59
11.2.2	Rensing	60
11.3	Retusjering og fernisering.....	61
11.3.1	Fløydører	62
12	Vedlegg.....	64
12.1	Valg av midler til behandling av malinglaget	64
12.2	Vedlegg 2. Anvendte materialer.....	65

12.3	Vedlegg 3. Fløydører	66
12.3.1	Høyre dør. Beskrivelse.....	67
12.3.2	Høyre dør. Tilstand	68
12.3.3	Høyre dør. Behandling.....	70
12.3.4	Venstre dør, Beskrivelse	71
12.3.5	Venstre dør. Tilstand	74
12.3.6	Venstre dør. Behandling.....	76
12.3.7	Ramtrær malinghistorikk.....	77
12.4	Vedlegg 4. Polykromi. Oversikt og historikk for enkelte elementer	81
12.4.1	Korpus.....	81
12.4.2	Krusifiks	84
12.4.3	Fire engler.....	87
12.4.4	Golgata	91
12.5	Vedlegg 5. Konsolidering og rensing	92
12.5.1	Korpus.....	92
12.5.2	Krusifiks	95
12.5.3	Fire engler.....	97
12.5.4	Golgata	98
12.5.5	Mariaskulptur	99
12.6	Vedlegg 6. Bjørn Kaland's rapport etter behandling i 1960	100

1 Introduksjon

Rapporten tar for seg undersøkelser og behandling av et senmiddelalder-alterskap som står i Ørsta kirke i Ørsta kommune. Kirken og alterskapet forvaltes av kirkevergen i Ørsta kommune.

For å lette lesbarheten av rapporten, er detaljert informasjon fra undersøkelsene i stor grad lagt som vedlegg. Vedlegg 3, 4 og 5 er skrevet av de forskjellige konservatorene. De gir detaljinformasjon om de enkelte elementene. Beskrivelsene er forsøkt lagt over samme mal, men dette er ikke konsekvent gjennomført. Det kan være gjentakelser i informasjonen ettersom de forskjellige skjemaene ikke er konsekvent sammenlignet. Disse vedleggene er i stor grad ment som lesing for den neste som skal behandle alterskapet.

Angivelse av høyre og venstre er sett fra betrakters synspunkt.

I undersøkelser og beskrivelser er hovedvekten lagt på korpus med skulpturer.

Fotografier i rapporten er tatt av fotograf Birger Lindstad når ikke annen fotograf er nevnt.

1.1 Alterskapets plassering og antatte proveniens

Alterskapet er plassert på alteret i kirken. Alterskapet består av korpus med en korsfestelsesscene og fløydører med malerier på inn- og utside. Alterskapet har synlig maling fra flere faser.

Kunsthistorikeren Eivind Engelstad regner alterskapet i Ørsta kirke som et arbeid nært tilknyttet den såkalte Lekagruppen (Engelstad 1936:139-144). Alterskapene i Lekagruppen er datert til første fjerdedel av 1500-tallet og gitt et nordnederlandsk opphav av Engelstad. Han mener at Lekagruppen består av fem alterskap; nemlig alterskapene som er plassert i Røst, Kinn, Grip, Leka og Hadsel kirker.

Engelstad støttes av den nederlandske kunsthistorikeren Jaap Leuvenberg som regner skapene fra Hadsel, Røst, Leka, Grip og Ørsta til gruppen. Leuvenberg hevder at «Mesteren for kvinnehodet i stein fra Utrecht» også er ansvarlig for Lekagruppen. «Mesteren for kvinnehodet i stein fra Utrecht» må ha vært virksom i Utrecht cirka 1500-1530, og Leuvenberg har tilskrevet ham en rekke arbeider i tillegg til de som ble eksportert til Norge (Leuvenberg 1959). Alterskapet må sees i sammenheng med den gruppen alterskap det er tilskrevet og alterskap for øvrig i Norge. Når skapet vurderes, er det viktig å ha bakgrunnskunnskap om produksjon av alterskap i Europa og om alterskap som handelsvare.

Sammenligning av skapene er en viktig del av arbeidet med dem. Det er så langt ikke funnet noen felles særegenheter ved utformingen av skapene som gjør at man uten tvil kan si at de tilhører den samme gruppen¹, bortsett fra alterskapene i Leka og Røst som må være laget i samme verksted (Olstad 2014). Dendrokronologiske undersøkelser knytter Ørstaskapet til Lekaskapet (Olstad 2015). For liten kunnskap om hvor store forskjeller en kan forvente å finne innenfor samme produksjonsenhet eller geografisk område, er et problem for attribueringen av skapene.

¹ Gruppering av kunstobjekter slik Engelstad gjør er en tidstypisk praksis. Å diskutere endringen av denne praksisen og hva det innebærer ligger utenfor rapportens rammer.

1.2 Behandlingsperiode

Alterskapet ble hentet fra kirken til NIKU 6.10.2011. Det ble pakket av NIKUs konservatorer i samarbeid med Exel Fine Art Transport som transporterte alterskapet til Oslo. Alterskapet ble etter behandling pakket for transport ved NIKUs konserveringsatelier 29. oktober 2012 og gjenoppsatt i kirken 30.oktober 2012.

1.3 Begrunnelse for behandling av alterskapet

Alterskapet fra Ørsta ble av Riksantikvaren prioritert til behandling etter følgende kriterier:

- Konserveringstilstand
- Kunsthistorisk betydning

Skapet hadde ikke vært behandlet siden 1960 og hadde stått med forsidebeskyttelse, sikring av malingen med papir siden 1989. Alterskapet er av stor betydning som ett av flere senmiddelalderalterskap fra Nord-Nederland av en type som i dag bare befinner seg i Norge.

1.4 Mål for arbeidet med alterskapet

Målet for arbeidet med alterskapet er å sikre bevaring av skapet for ettertiden.

I den forbindelse var NIKUs arbeid først og fremst å undersøke skapet tilstrekkelig til å kunne gi det korrekt behandling. Dessuten å kartlegge den opprinnelige polykromien på skulpturer og arkitektur og finne ut om den nåværende farge- og metallbruk kan være basert på skapets opprinnelige dekor. Skapets historiefortellende verdi ble vektlagt ved behandlingen. Det var ikke et mål å fjerne den nåværende, sekundære bemalingen. Det er lagt vekt på å vurdere skapets materialbruk og konstruksjon i sammenheng med de andre skapene i Lekagruppen.

2 Beskrivelse av alterskapet

Det åpne alterskapet etter behandling

Mål

Alle mål er cirkamål i cm.	Korpus
Høyde	100
Bredde	115
Dybde/tykkelse	20,5 + labank 3,5

Kunsthistoriker Anne Marta Hoff, NIKU har i 1994 skrevet om alterskapet og den videre beskrivelsen er i stor grad basert på hennes beskrivelse (Hoff 1994).

Hoff beskriver alterskapet slik: «Skåpet har form som ein triptyk med eselryggboga øvre line. Korpuspartiet inneheld ei skulpturell framstilling med Kristus på krossen med Maria og Johannes og fire englar. Dei hengsla dørene har maleri på både sider, på innsida Hudstrykinga til venstre og Tornekruninga til høgre, på utsida ei framstilling av Bodskapen til Maria med Maria på venstre dør og engelen Gabriel på høgre.» (Hoff 1994) Buen øverst i skapet er dekorert ned mot skapet med en utskåret, gjennombrutt dekor som hviler på to snodde søyler ytterst i skapet. Toppen inne i skapet, skjult av den gjennombrutte dekoren, har påmonterte metallstjerner. Maria og Johannes står på hver sin side av Kristus på korset; Maria til venstre og Johannes til høyre. Korset og de to skulpturene står på et berg, hvor en hodeskalle uten underkjeve, en løs underkjeve og en knokkel er tilsynelatende tilfeldig plassert på berget under korset. Korset fyller ut bredden og høyden i det hevede midtpartiet og den vertikale korsarmen avsluttes med et felt hvor det er malt INRI.²

Nesten alle flater i korpus er forgylt. Unntakene er karnasjonene, fóret i og dekordetaljer på klesdrakter, detaljer på søylene, «himmelen» over scenen i korpus, korset og det flerfargede berget.

2.1.1 Skulpturene

Hoff skriver at Kristus er fremstilt død, men stående på korset og med hodet svakt hellende mot venstre: «Framstillinga er, på seinmellomaldersk vis, sterkt realistisk både skulpturelt og når det gjeld målinga, med vektlegging av blødningane fra naglesåra i hendene og føtene, under tornekruna og frå sidesåret, der blodet samlar seg opp over lendekledet og dels renn ned på undersida. Sjølve lendekledet er som vanleg utan bloddropar»(Hoff 1994).

Kristus har mørkt, langt hår, mørkt skjegg og forgylt lendklede. Tornekronen, - som her er uten torner-, er grønn. Karnasjonen er grålig og blek. Korset er nærmest ådret med to brunfarger, mens INRI-feltet er forgylt med mørkrøde bokstaver.

Om Maria og Johannes skriver Hoff: «Maria og Johannes er framstilte som litt butte, breie figurar i rike stofflege klede. Dei er plasserte på kvar sin vesle steinhaus og fyller ut sidefeltet opp til lauvverket. Begge hallar hovudet inn mot krossen. Andletsdraga er breie og noko grovt skorne. Handsaminga av kleda pa dei to figurane er noksa lik. Begge bar kapper som framme vert dregne opp med mjuke foldar under armene, og underkjole med runde, vertikale foldar. Kappa til Maria er også lagd som slør over hovudet. Ho held dei noko stivt skorne hendene i kryss framfor brystet. Johannes løfter den høgre banda for å turka ei tåre or høgre augnekroken. I venstre handa held han ei bok framfor brystet. Han har langt, krølla hår som endar i sneglehusforma lokkar. Kleda er gylte med for og border i blått med gylt ornament»(Hoff 1994). Bordene er nærmest sorte eller blå og dyp røde. «Langs ytterkantane på kappene er det border med innskrifter i gotiske majusklar (typen vart brukt på 1300-talet) som i dag er uleselege»(Hoff1994).

Englene, bortsett fra den nede til høyre (betrakters høyre) bærer kalker; den øvre til høyre bærer to. Hoff skrevet: «Dei englane som ber kalkar, har eit felles stilpreg med grasiøst, markert kroppsleg rørelsemønster med ei frisk og levande handsaming av foldefaldet, med kantar som er blåsne eller

² INRI står for: Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum/Jesus fra Nasareth, Jødernes konge.

bretta opp. Dei har likt utforma vengjer, og fargehandsaminga tykkjest nokså parallell til den vi finn hjå Maria og Johannes med forgylling og border i blått og raudt med gull-ornament. Vengjene er grøne og brune med gullornament. Den fjerde engelen held hendene samla framfor seg i bøn og er vend mot krossen. Han er mindre grasiøs enn dei andre og manglar den tydlege artikuleringa av kroppsformene. Det er såleis uråd a seia kvar livet, låra, knea og leggene finst under kledda. Foldeverket er vagare og ikkje sa logisk utført som hjå dei andre. Vidare har vengja ei anna form med framoverbretta ytterkant og lengre fjører»(Hoff 1994).

2.1.2 Dører

Dørene som opprinnelig må ha vært fargesterke fremstår nå noe mørke i forhold til korpus. Ramtrærne på innsiden er rødmalt med gullfarget sjablondekor, mens ramtrærne på utsiden er marmorerte.

Utsiden

Motivet på utsiden er bebudelsen. Motivet er fordelt på begge dørene, med Maria på den venstre døren og engelen Gabriel den høyre.³ Begge er framstilt i det samme rommet med «eit for ungrenessansen typisk sjakkrutegolv som viser perspektivet i rommet, avslutta mot ein veggbenk som står inntil fondveggen. På venstre døra er det eit vindaug i veggen. Oppe er rommet avslutta ved takbjelkar. Maria er framstilt halvt knelande framfor ei bok på skrivepulten til venstre i biletet, medan ho med hendene samla framfor seg snur seg bakover mot Gabriel. Ho er berrhovda, har langt, bølgjande hår, kjole og vid, folderik kappe som ligg innover golvet mot midten av biletet. Over Maria svevar ei due med utspende vengjer. På benken under vindauget ligg eit våpenskjold på ei pute.

Engelen Gabriel er framstilt aleine utan tillagde tolkberre element på biletflata. Han er noko større enn Maria, framstilt halvt knestående med høgre foten bøygd og venstre kneet mest i golvet. Olivengreina⁴ han held i venstre handa, kviler over skuldra. Høgrehanda er løfta i velsigningsgest. Gabriel har kjole og kappe med kantband, halden saman over brystet med spenne. Hovudet er framoverbøygd med kort, krusa hår, blikket er festa på Maria. Vengjene er store og markante, kappa flagrar i store, mjuke foldar» (Hoff 1994).

«Fargane⁵ i rommet spenner fra raudt og gult i golvet via brunt på skrivepulten og veggbenken, til gråbrunt i tre nyansar pa veggene. Vindauga har myrke blyglas i dei to øvste og lysare grønlege glas i dei to nedre vindauga. Maria har brunt hår med høylys, grønn kjole og raud kappe. Puta på benken er grønn, og våpenskjoldet har kvit, horisontal stripe på raud-fiolett botn. Dua er kvit. Kjolen til Gabriel har ein lysande kvitfarge medan kappa og sperma er haldne ibrunnt med gylte ornament og med raudt og grent for. Han har grøne vengjer med gullomament pa utsida og raud-orange irmside»(Hoff 1994).

Innsiden

Innsiden av dørene beskrives av Hoff på følgende måte: «De to sidescenene på dørflyene er plasserte inn idet same rommet som bodberingsscena på utsida, men rutegolvet i framstillinga til

³ Ifølge kunsthistorikeren Dagmar Preisung, som besøkte NIKU i 2011 er det uvanlig at engelen kommer fra høyre. Dr. Dagmar Preisung, Suermondt-Ludwig-Museum, Wilhelmstraße 18, Aachen 52070 Aachen)

⁴ Jeg tror dette er en liljestav og ikke en olivengren. Liljestaven uttrykker Jomfruens renhet. http://kunsthistorie.com/fagwiki/Erkeengelen_Gabriel (Besøkt 120213)

⁵ Hoff har beskrevet fargebruken på de fire maleriene på dørene slik hun ser fargene på de fire forskjellige maleriene. Fargene er delvis mistolket.

venstre har litt andre fargar. Dei to scenene har den same symmetriske organiseringa av biletplata som krossfestinga i korpuspartiet, med ei vertikal midtline og bifigurar på sidene» (Hoff 1994).

Døra til venstre viser Hudstrykinga eller Piskinga. Jesus er framstilt frontalt mot tilskueren. Han er kun ikledd lendeklede og har små sår etter piskinga over hele kroppen. Han står på ei plate og bundet til en søyle som er festet oppe mellom takbjelkenen. «Venstre armen heng ned og er bunden bak søyla, høgre armen er knytt til framsida av søyla over hovudet hans. Ein knekt på kvar side utfører piskinga. Knekten til venstre brukar ris, medan knekten til høgre står med ein piskereiskap med 6 reimar med knutar festa i ein trestokk. Blickkontakten mellom Kristus og knekten til høgre er sterkt markert i biletet. Golvet er ruta i raudt-gult-gønt. Raud søyle med grønt kapitel. Raude takbjelkar med grønt og brunt, knekten til venstre har gråbrun, trong bukse, svarte sko, kvit skjorte med raud, kort kappe og raud hatt med grøn fjer. Knekten til høgre har svarte sko, raud bukse og grøn kappe med kvite overermer. Han har beige sjal knytt rundt livet og raud hatt» (Hoff 1994).

På høyre dør er tornekroninga fremstilt. Hoff skriver: « Kristus som sit frontalt på veggbenken dannar ein midtakse i biletet. Aksen vert ført heilt opp ved hjelp av ein stokk. På veggbenken står to knektar som pressar tomekruna fast til Jesu hovud med stokkar. Ein tredje knekt med kjeppen i venstre handa og hua i høgre ligg på kne til venstre framfor Jesus og dei to fester blikket på kvarandre. Hendene til Jesus er knytte fast med eit tau som er lagt i krossform over handleddene hans. Fargane i rommet er som i dei nemnde framstillingane. Knektane har også her klede i raudt, kvitt og grønt. Kristus er hylla inn i ei grå, sid, falderik kappe med vid krage samla framme med spenne. Tornekruna er friskt grøn» (Hoff 1994).

3 Ørsta kirke og alterskapet. Kort historikk

Informasjonen til denne historikken er i hovudsak hentet fra arkivalia i Riksantikvarens arkiv, Ragnar Ørstaviks bok om Ørsta kirke (Ørstavik 1990), informasjon fra Ørsta album 9⁶ og fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen (Personlig korrespondanse).

Historikken er satt opp i tabellform og med noe mer utfyllende informasjon etter tabellen.

Årstall	Informasjon om kirken	Informasjon om altertavle eller alterskapet
1385	Første informasjon om kirke i Ørsta	
1430	Kirke i Ørsta omtales	
1685	Første beskrivelse av kirken	
1699	Kirken innvendig dekorert og nye vinduer satt inn	
1723-25	Kirken solgt fra kongen til privat eier	
1766		Altertavle i kirken nevnt første gang
1855	Kommunen kjøpte kirken	
1859		Chr. Christie omtaler alterskapet i Ørsta kirke.

⁶ Jostein O. Mo er redaktør for Ørsta-album. Det har hittil kome ut ti Ørsta-album, der bileta er sett saman i ulike tema, som viser livet i Ørsta før og no. Ørsta-album er eit felles album frå mange album og fotosamlingar med nær tilknytning til tettstaden Ørsta og bygdene ikring. Albumet er eit opplevingstilbod der det personlege møtet med bileta også har eigenverdi. http://www.kontorpluss.no/orstaalbum-9/P_6262 (Besøkt 1901202)

1863	Kirken revet	
1864	Nåværende kirke stod ferdig	Alterskapet plassert på loftet
Etter 1870		Klokker Hans Velle dro til Bergen med alterskapet. Snekker Poulsen skulle snekre altertavle hvor korpus skulle få plass og forgyller Olsen skulle «fikse på altarskåpet».
1875		Altertavla med maleri av Anders Askevold/ Karl Uchermann, og korpus i middelalderskapet stod ferdig i 1875 (ref. kirkestolen). Dørene til skapet ble oppbevart på kirkeloftet.
1899	Ovner kom inn i kirken	
1907	Kirken malt innvendig under ledelse av Lars Kinsarvik	
1913 (usikker datering)		Foto av dørene med fugleskitt og i dårlig tilstand. Foto signert Kielland. (Jens Zetlitz Monrad Kielland 1866-1926)
1915	Elektrisk lys installert i kirken	
1913-40		Dørene ble tatt ned fra kirkeloftet da S. O. Myklebust var kirkeverge (1913-40). De ble hengt på veggen på hver sin side av døra inn til sakristiet.
1935		Bilder av dørene viser at de er fernissert. Hva annet som er gjort med dem er usikkert. Ingen kilder som sier noe om behandlingen bortsett fra ett sort/hvitt bilde i Riksantikvarens arkiv merket Engelstad.
1954	Endringer i kirkerommet.	Ikke noe skal gjøres med skapet, men de ønsker å sette det på en predella på alteret (??)
1958		Hentet til Riksantikvaren(RA). Dørene omtales som løse i brev fra RA. Dører/Vinger og korpus er trolig plassert sammen i forbindelse med utlånet til Amsterdam, se nedenfor.
1959		Utstilling i Amsterdam
1959		Brev fra kirken hvor de ber om å få «føre altarskåpet tilbake til sin opphavslege utsjånad»- som trolig er å sette korpus og dører sammen
1960		Behandlet av malerikonservator B. Kaland
1989		Malingen ble sikret av malerikonservator Jon Brænne, Riksantikvaren
2011		Malingen ble sikret av malerikonservator Tone M. Olstad, NIKU
2011		Alterskapet hentet til NIKU for behandling
2012		Alterskapet ble returnert til kirken

3.1.1 De eldste kirkene i Ørsta

Vi vet ikke om alterskapet er produsert for Ørsta kirke, men da skapet ble laget tidlig på 1500-tallet var det kirke i Ørsta. Kirken er nevnt i Aslak Bolts jordebok i 1430. I 1589 nevnes Ørsta kirke i Trondhjems reformsats (Ørstavik 1990;11-12). Den første beskrivelsen av kirken er ifølge Ola Storsletten fra 1685 (Storsletten 1990). I 1699 ble kirkerommet dekorert innvendig med utskjæring og malt dekor og det ble satt inn seks nye vinduer (Ørstavik 1990:20). Etter 1700 ble det ifølge regnskapene gjort mye vedlikeholdsarbeid; takreparasjoner, tjæring og oppstøtting av kirkebygget på

samme måte som Rødven kirke. I 1722 kalles kirken en eldgammel korskirke av stavbygning og med et våpenhus. I 1723 ble kirken solgt fra Fredrik 4 til høystbydende, Ole Olsen Wiig.⁷

I 1855 kjøpte Ørsta kommune kirken. Besiktigelsesprotokollen for Søre Sunnmøre prosti etter befarings til Ørsta kirke skriver at kirken er i dårlig stand og dårlig vedlikeholdt. Og i 1863 ble den revet og erstattet med den nåværende kirken som stod ferdig i 1864. Materiale fra stavkirken ble til dels gjenbrukt i den nåværende kirken og i Velle gamle skole.⁸

Den nåværende kirken i Ørsta er en langkirke bygd i tre med 520 sitteplasser. Arkitekter var Andreas von Hanno og H.E. Schirmer. I 1908 ble kirken malt innvendig under ledelse av Lars Kinsarvik.

3.1.2 Når kom alterskapet til Ørsta

Alttertavlen nevnes ikke som inventarium i 1722. Første gang en altertavle beskrives i kirken er i Hans Strøm: Søndmørs beskrivelse II utgitt i 1766.⁹ Det er sannsynlig at det er alterskapet som omtales, men det er ikke sikkert.

 <p>synes at falde alt for meget hen til det Jabelagtige. Paa Gaarden 2) Ørstens Kirke, som ligger paa en høj Bakke imellem tvende Elve- Greene, og har altsaa en meget behagelig, skont derhos noget sær- lig, Situation, efterdi Elve Vandet voper undertiden saa høit, at det truer med en Oversvømmelse. Kirken bestaaer kun af Staver, men er dog opbyggt i Form af et Kors, og indvendig meget vel pry- det med Malning, Forguldning og Billedhugger-Verk, naar hoed Alter-Tablen angaaer; saa at den med Billighed bør ansees for een af vore smukkeste Kirker (*). Paa Alter-Bordet ligger en sirkantet Beegsteen (omtrent 1 Spand lang og næsten lige saa breed) indfattet i en Træ-Table, der bør henføres til de forhen beskrevne Altaria portatilia eller Oscula pacis. Paa Kirke-Gaarden sees en Hoben</p>	<p>Utdrag av vist tekst: Kirken bestaar kun av Staver men er dog opbyggt i Form av et Kors, og indvendig meget vel prydet med Malning, Forguldning og Billedhugger-Verk, især hvad Alter-tavlen angaaer; saa at den med Billighed bør ansees for een af vore smukkeste kirker.</p>
<p>Strøm, Hans. <i>Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør beliggende i Bergens Stift i Norge</i>, som kom ut i to bind 1762 og 1766. Utsnittet over er fra bind 2, 1766.</p>	

Ifølge arkivalia i Riksantikvarens arkiv, beskriver Chr. Christie i 1859 alterskapet i daværende Ørsta kirke. Møre-nytt¹⁰ publiserte i 1954 et brev fra en av snekkerne som hadde vært med på å bygge kirken. Dette er langt og detaljrikt brev som også inneholder informasjon om alterskapet; «De maleri og skulpturer som blev taget ud fra den gamle kirke og blev ophengt bak om orgelet i den nye, er en værdifuld antiquitet som maa bevares.» (Ørstavik1990, 50) Ørstavik skriver at prydssaker fra gamlekirka

⁷ Ørstavik skriver at han fikk kongeskjøte i 1725 og at Ole Olsen Wiig også het Ole Olsson Haugsholm.

⁸ Kort informasjon om kirken:

http://www.kulturnett.no/moreogromsdal/kulturminner/kulturminne.jsp?id=T11021429&lang=no_NO

Riksantikvarens arkiv har fyldig dokumentasjon angående gjenbruk av materialer fra stavkirken.

⁹ *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør beliggende i Bergens Stift i Norge*, som kom ut i to bind 1762 og 1766.

¹⁰ Dette er en lokalavis. Møre-Nytt, Postboks 144, 6151 Ørsta.

ble stablet lange veggen i rommet over våpenhuset, eller båret på loftet. Alterskapet ble båret på loftet.

4 Demontering og remontering av skapet

Skapet er plassert på alteret i Ørsta kirke på en sekundær predella.

Alterskapet er festet til predellaen og alterbordet ved hjelp av jernstag på baksiden. Stagene går ned til gulvet. Disse er festet med beslag som er skrudd på baksiden av skapet. Skulpturene er skrudd fast med skruer fra baksiden. Dørene har sekundære hengsler som er skrudd på. Skapet ble løsnet ved at skruebeslagene på jernstagene ble løsnet. Jernstagene og predellaen ble oppbevart i kirken.

Da alterskapet ble remontert etter behandling i november 2012, ble det samme festesystemet benyttet.

4.1 Demontering på NIKUs konserveringsatelier

Dørene ble løsnet fra korpus. Hengslene ble skrudd av dørene. Skulpturene og landskapet nede i korpus ble løsnet. Disse elementene var festet med en eller to skruer hver.¹¹

Korpus med skulpturelementer fjernet. Det er spart ut i det sekundære gullet for elementene

Alterskapet før demontering i kirka

5 Undersøkelse og dokumentasjon. Metoder

Skapet er undersøkt først og fremst ved visuell observasjon, men også med de metoder som er beskrevet nedenfor. Arbeidet er utført på NIKUs konserveringsatelier.

¹¹ Korset og kristusfiguren var festet til hverandre med en av skruene som festet korset til skapets bakvegg.

Arkiv- og litteratursøk

I arkiv- og litteratursøk, som det også er henvist til ovenfor, er det også gjort søk for å finne ut mest mulig om tidligere behandling av skapet. Her kan det trolig finnes mer informasjon, ettersom det er begrenset hvor mye tid som kan legges ned i denne type arbeid innenfor et prosjekt som dette.

Dendrokronologiske undersøkelser

Det ble laget «dateringsstriper» under alle de tre skulpturene, samt på bakvegg og sider i korpus.¹²

Strålebaserte undersøkelsesmetoder: UV, IR og Røntgen

Det er gjort opptak av dørenes malerier i ultrafiolett lys (UV) og med infrarød stråling (IR).

Dokumentasjon med I.R.

Dokumentasjon av undertegningene på dørenes malerier er gjort med Artist multi-spektral kamera fra Art Innovation. IR-strålene trenger ikke like godt gjennom alle farger og det sier seg selv at de trenger dårligere gjennom tykke enn tynne fargelag. IR-strålene trenger ikke gjennom sorte eller mørke fargelag. Det betyr at alle mørke konturer eller mørke elementer i det synlige fargelaget vil "skygge for" informasjon fra det underliggende maleriet. Fotografiene viser informasjonen fra begge lag med malerier og det nåværende, synlige maleriet vil være det dominerende. Det som reflekteres av IR-strålene i det underliggende maleriet er først og fremst undertegningene.

Røntgen

Det ble tatt røntgenopptak av Mariaskulpturen. Røntgenopptakene av skulpturen er tatt fra siden og forfra. Opptakene er brukt til å vurdere sammensetningen av skulpturene og dørene. Opptakene oppbevares hos NIKU.

Fotografering

Skapet er fotodokumentert av fotograf Birger Lindstad i 2011 før behandling og etter behandling i 2012. Konservatorene hos NIKU har fotodokumentert under arbeid med skapet og fotografert alterskapet før det ble tatt ut av kirken i 2011.

Trebestemmelse

Botaniker Helge I. Høeg, Norge og dendrokronolog Thomas Bartholin, NNU, Tyskland, har bestemt treverket i henholdsvis Golgata og Kristus til å være lind (Tilia).

Tilstandsvurdering av skapet

Tilstandsvurdering av skapet er utført for å se på treverkets og konstruksjonens tilstand, og for å se på tilstanden til bemalingen. Undersøkelsene er utført med det blotte øyet og med binokular i vanlig lys.

Undersøkelse av treverk og konstruksjon

Undersøkelsene er utført med det blotte øyet i vanlig lys, for å forstå hvorledes skapet er satt sammen, hvorledes materialet er brukt og for eventuelt å kunne si noe om materialkvalitet.

Maletekniske undersøkelser av skapet

¹² Undersøkelsene er publisert: Olstad, T.M., Stornes, J.M. & Thomas Seip Bartholin, T.S., 2015. When dendrochronology corroborates: Art history. I. European Journal of Science and Theology 159 - 169

De maletekniske undersøkelsene av skapet er utført med det blotte øyet og med binokular i vanlig lys og sidelys. Det er tatt ut noen få materialprøver for vurdering. Det er ikke gjort kjemiske analyser eller SEM-analyser for å bestemme bindemidler eller pigmenter utover det som er utført av ekstern konsulent: Kjemiker Jaap Boon, AMOLF¹³, Nederland. Han ble kontaktet i forbindelse med vurderingen av den grønne fargen på maleriene på dørene.

Ikke alle elementer er like grundig undersøkt og for alle undersøkte elementer var det ikke mulig å forstå fargehistorikken med fullstendig sikkerhet. Dette er uttrykt i den videre beskrivelsen av fargehistorikken.

Rense- og konsolideringsforsøk

Det er gjort en rekke renseseter på de forskjellige områdene på objektet for å finne egnet rensemetode. Forskjellige klebe- og konsolideringsmidler er forsøkt på objektet for å se hva var mest velegnet for de forskjellige områdene. Utvalget av undersøkte rense- og klebemidler er basert på erfaring, tilgjengelighet og litteraturstudier.

Oppmåling

Alterskapet ble målt opp i 2011-2012.¹⁴ Oppmåling dokumenterer og synliggjør alle mål og sammensetninger i alterskapet og er til stor nytte for å forstå konstruksjonen og når alterskapet sammenlignes med andre alterskap (Olstad 2008, 2014). Sammen med fotodokumentasjonen kan resultatene av oppmålingen brukes for å lage en rekonstruksjon av alterskapet om dette skulle være ønskelig.

6 Farge og behandlingshistorikk. Oversikt

Før behandlingen i perioden 2011-2012 er det usikkert hvor mange ganger alterskapet har vært behandlet. Tre behandlinger er dokumentert;

- Behandling i Bergen som var ferdig i 1875
- Avdekking av Kristusfiguren i 1958 ved Riksantikvarens atelier
- Behandling i 1960 utført av malerikonservator Bjørn Kaland.

Det finnes rapporter som dokumenterer avdekkingen av kristusfiguren, samt Bjørn Kalands rapporter i forbindelse med arbeidet i 1960, men rapportene er ufullstendige.

6.1 Behandlingsdateringer brukt i denne rapporten

- Cirka 1520: Produksjon av skapet
- Cirka 1875: Oppmåling av korpus/Olsen/Paulsen/Uchermann
- Cirka 1920: Rensing og fernisering av dørene. Oppmåling av ramtrærne
- 1958-60: Konservering og restaurering av alterskapet. Dørene festet til korpus.

¹³ Instituttet AMOLF er et av forskningsinstituttene under Foundation for Fundamental Research on Matter (FOM), som igjen er en del av Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO).

¹⁴ Oppmålingen er utført av Jan Michael Stornes, NIKU.

Avfotografering av oppklebet bilde i Riksantikvarens arkiv. Dørene er montert til korpus. Bildet er tatt i 1959, mens alterskapet var på utstilling i Amsterdam.

6.2 Behandling i Bergen i 1870-årene

Alterskapet var ikke stilt opp i den nye kirka som stod ferdig i 1864, men Ørstavik skriver at klokker Hans Velle etter 1870 dro til Bergen med alterskapet. Her skulle snekker Poulsen snekke altertavle hvor korpus skulle få plass og forgyller Olsen skulle «fikse på altarskåpet». Altertavla med maleri av Askevold og korpus i middelalderskapet stod, ifølge Ørstavik, ferdig i 1875. (Ørstavik 1990,58).

Bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen, Ørsta, har undersøkt kildene Ørstavik har brukt og funnet følgende: «... «Kirke Stoel for Ørsteens Kirke" som dekkjer tidsromet 1826-1932 og som inneheld nokre opplysningar mellom anna om inventaret i kyrkja, men berre form av stikkord. Under ein kort omtale av den nye kyrkja står også relevante opplysningane, der også forgyllar Olsen er nemnd – jf. det Ragnar Ørstavik nemnde lenger oppe:

- I 1875 restaurering av altertavlen v/ snekker Paulsen 48 spd.
- I 1875 restaurering av altertavlen v/forgylder Olsen 96 spd.
- I 1875 Altermaleri "Nadverden" for Karl Uchermann, A. Askevold 60 spd.
- I 1875 Til restaurering av altertavlen er der git endel gaver privat.»¹⁵

Folketellinga for 1875 viser en snekker Paulsen og en forgyllar Olsen i Bergen. Dette kan være håndverkerne som har arbeidet på Ørstaskapet.

¹⁵ Informasjon fra Gunnar Ellingsen, Ørsta

Folketeljing 1875 for Bergen												
Nytt hushald	Personnr.	Førenamn	Etternamn	Etasje	Kjønn	Stilling	Sivilstand	Yrke	Fødd år	Fødestad	Fødestad, normalisert	Adresse
21112	3	Kristine	Hille	1ste	f	Moder	Datter		1865	Aardals Prestegj.	Aardal	18-10
21113	4	Ranveig	Hille	1ste	f	Moder	ug		1867	Voss Præstegjeld	Voss	18-10
21114	5	Mathilde	Hille	1ste	f	Moder	ug		1870	Sandvigen pr. Bergen	Bergen	18-10
21115	6	Dagny	Hille	1ste	f	Moder			1874	Bergen	Bergen	18-10
21116	7	Anne	Olsen	1ste	f	Tjenestepige		Tjenestepige	1856	Sandvigens Prgj.	Bergen	18-10
21117 *	1	Johan Nicolai	Paulsen	2den Etage I Huset	m	Husfader	g	Snedkermester	1850	Domkirkens Sogn Bergen	Bergen	18-11
21118	2	Lula Jacobine	Paulsen	2den Etage I Huset	f	Kone	g		1854	Domkirkens Sogn Bergen	Bergen	18-11
25207	7	Berent Christian	v.Mehren	1ste Etage	m	Søn	ug		1863	/		21-33
25208 *	8	Arne Johan	Olsen	2	m	Husfader	g	Forgyllder	1831	Bergen	Bergen	21-33
25209	9	Christiane Dorthea	Olsen	2	f	Husmoder	g	Kone	1833	Bergen	Bergen	21-33
25210	10	Anne Olea	Olsen	2	f	Datter	ug	af Faderen	1859	Stavanger	Stavanger Amt	21-33

Folketellinga for 1875 viser en snekker Paulsen og en forgyller Olsen i Bergen. Dette kan være håndverkerne som har arbeidet på Ørstaskapet.

Da alterskapet var i Bergen og ble bygget inn i en ny alteroppsats ble det også malt et nadverdsbilde som ble satt inn i den nye altertavla. Dette omtales som et maleri av Anders Askevold, men kan være malt av maleren Kristian Uchermann (1855-1940).¹⁶ Kan det være Uchermann som har malt opp alterskapet slik også bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen foreslår? Hvor sannsynlig er det at en kunstmaler på slutten av 1800-tallet kjente til middelalderens maleriske uttrykk og teknikker? Eller har han sett den opprinnelige malingen og kopiert denne? Da Uchermann arbeidet sammen med Askevold i Bergen hadde han allerede 3 år på malerskole i Oslo, noe som betyr at han ville ha vært i stand til å utføre denne oppmalingen så lenge han hadde et forbilde for dekoren og fargevalget.

Vi vet lite om hva som egentlig ble gjort med korpus til alterskapet da det var i Bergen. Det er dokumentert at det ble behandlet og fotografier viser at det ble bygget inn i en annen alteroppsats. Ettersom både en snekker og en forgyller er betalt for arbeidet, har vi tatt for gitt at alterskapets nåværende maling i hovedsak er fra denne behandlingen.

Det finnes udokumenterte informasjon i Riksantikvarens arkiv som sier at dekomaleren Lars Kinsarvik malte opp skapet. Kirken har dekorerte detaljer i interiøret som opprinnelige er malt under Kinsarviks ledelse i 1907.¹⁷ NIKU har kontaktet Arnfinn Engen, spesialist på Kinsarviks dekomaleri,

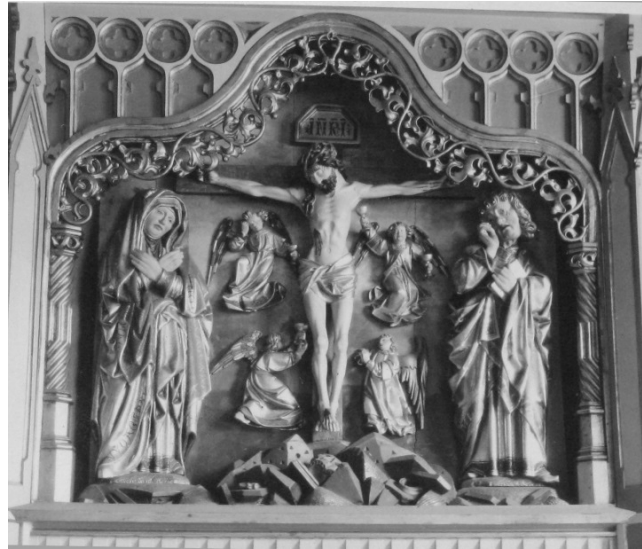
¹⁶ Opplysninger fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen: «Etter det eg har lese meg til, var den seinare så velkjende Karl Kristian Uchermann, fødd i 1855, elev hos Anders Askevold i Bergen i 1875. Kan formuleringa ovanfor – "for Karl Uchermann A. Askevold 60 spd." – tyde på at det var 20 år gamle Uchermann som heilt eller delvis måla "Nadverden", og at Askevold innkasserte betalinga på vegner av han? Eller utførte Uchermann også målingsarbeid på sjølve altarskåpet – jf. formuleringa i Norsk biografisk leksikon om at "I tillegg til sitt virke som dyremaler malte Uchermann altertavler til blant annet Vik kirke i Sogn og Vereide kirke i Gloppen prestegjeld." Kan han ha fått sin første "altartavlepraksis" på det gamle altarskåpet frå Ørsta?»

¹⁷ Informasjon fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen, Ørsta: "Det står vidare i kallsboka: *Før 1907 var kirken hvidmalt indvendig og noget forgyldt. Men 1907 blev den opmalt efter en plan, som udarbejdedes af træskjærer og kunstmaler Lars Kinsarvik. Arbeidet udførtes af maler R. Myklebust og hans søn Anders R. Ørstenvik. Denne opmaling kostede ca 13 – 14 hundrede kr. Ved 90-årsjubileet for kyrkja i 1954 heldt S. O. Myklebust som mellom anna var kyrkjevevjerje frå 1913 til 1940, eit attersyn der han mellom anna sa (i flg. hans eige manuskript): Sumaren 1907 vart kyrkja måla pånytt, inne, då var det folkehøgskulelærer Lars Kinsarvik som stod for fargane, og dei ymse rosemålingane. Men det var målaren Rasmus Myklebust som gjorde arbeidet, då hadde veggene ein grønleg farge, tak, bjelkar og dører kvitmåla. Dei ymse rosemålingane, som de ser i kyrkja, er frå den tida, berre litt fornya på ymse stader. Altartavla er ikkje spesifikt omtalt verken i kallsboka eller i foredraget til S. O. Myklebust, og det styrkar meg i trua på at det først og fremst var sjølve*

for å undersøke om det kan være en mulighet for at Kinsarvik har malt alterskapet. Engen stiller seg meget tvilende til dette og støtter slik NIKUs syn om at det er tvilsomt at Kinsarvik har dekorert skapet.

Illustrasjon hentet fra Ørsta- album 9, og fra Riksantikvarens arkiv

Alterskapets korpus i den nygotiske altertavla fra 1875 har stått med tilnærmet samme farger og overflater som i dag. Det er funnet rester av blå og grønn maling på sidene av englene. Forskjellen i valør på bakveggen på sorthvittbildene over, viser trolig derfor at det på bakgrunnen har vært malt grønt på nedre del og blått på øvre del. Dette vurderer vi til å være gjort i 1875, ettersom vi ikke tror Kinsarvik har malt alterskapet.

Karnasjonen på Kristus, Maria og Johannes var annerledes enn den nåværende, fordi karnasjonen fra denne perioden er avdekket i 1960 og i 2012. Engel nummer fire, den nedre høyre engelen har sannsynligvis vært mer lik de øvrige tre englene som står med oppmalingen fra 1875. Denne ble avdekket av Kaland i 1960. Golgata ble i 1875 malt opp med farger som ligner de opprinnelige. Disse fargene var generelt mørkere enn de opprinnelige fargene som kom fram da det meste av overmalingen ble fjernet i 1960.

Det er ikke gjort noen analyser for å finne ut hvilke pigmenter eller bindemiddel som ble brukt ved oppmalingen i 1875. Av utseende og tålbarhet for rensemidler, er malingen vurdert til å være oljebasert. Det ble benyttet ekte gull.

kyrkjehuset som vart måla innvendig. S. O. Myklebust var ein sentral person i bygda også i 1907, og eg er rimeleg viss på at han både hadde hugsa og også nemnt ei eventuell restaurering av altartavla/altarskåpet då».

6.3 Dørenes behandling ved nedtaking fra kirkeloftet tidlig 1900

Eg kan minnast frå tida då S.O. Myklebust var kyrkjevevje. Han fann fram bortgøymde ting frå kyrkjeloftet. Såleis minnest eg at han kom og syntte fram fattigpungen, ein offerpose på ei lang stong, og ein annan gong vengdørene til altarskåpet. Dørene fekk plass på kvar si side av døra inn til sakristiet. No har altarskåpet fått att sin opphavlege funksjon. Ein preikesundag i året dekkjer vengedørene kalvarie-scena, og baksidene med «Bebudelsen» vender mot kyrkjelyden - på marimessesundag.

Teksten over er hentet fra Ørsta album 9¹⁸

Dørene til skapet ble oppbevart på kirkeloftet, men sannsynligvis tatt ned fra kirkeloftet i perioden 1913-40 da S. O. Myklebust var kirkeverge. De ble hengt på veggen på hver sin side av døra inn til sakristiet. I kallsboka for Ørsta prestegjeld, som ble opprettet i 1900, står det blant annet: «Træskjærerarbeidet var som et skab. Altså 2 dører skal nu pudses op og sættes op et sted i kirken». Det er usikkert om *nu* er 1900, eller senere.¹⁹

Udatert foto i Riksantikvarens arkiv som trolig er tatt da dørene ble tatt ned fra loftet. Legg merke til at opphengsbeslagene ikke er kommet på, at en gerikt på dør til venstremangler og at den korte vertikale gerikta på dør til høyre har skader. Rennene kan være vannskader eller fugle-ekskremerter.

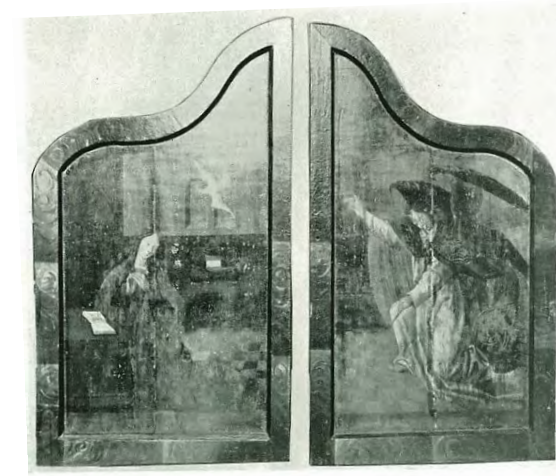
Konservator og maler Ola Seter var i Ørsta i 1942. Han beskriver alterskapet og dørene: «Der er et meget bra alterskap (hollandsk?) med vanlige skårne figurer. Dessverre oppforylt, og ommalt av Kinsarvik. Men de to tilhørende dører er inntakte, bare fernisserte for sterkt. Disse er nå plasserte på

¹⁸ Informasjon fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen, Ørsta

¹⁹ Informasjon fra bygdebokforfatter Gunnar Ellingsen, privat korrespondanse som skriver at det er usikkert om oppmalingen var i 1900. Ettersom dørene ble tatt ned i Myklebust sin tid, kan det tidligst vært gjort i 1913.

sine hengsler på dørgeriktene til inngangsdøra til sakristi til kor, mot nord. De har bilder (gode bilder) på begge sidene (se fotos). Skapet er vel og godt fotografert og velkjent? Dørene derimot kanskje mindre. Derfor har jeg fått disse fotografert. Vedlegges». (Arkivalia Riksantikvarens arkiv).

I forbindelse med utgivelsen av boka «Senmiddelalderens kunst i Norge», som ble gitt ut i 1936, reiste kunsthistorikeren Eivind Engelstad rundt i kirkene. Det finnes bilder av dørene tatt av Engelstad som viser dem nyfernisserte. Bildet kan være tatt i årene før 1936.²⁰ Dørene er fernissert da Engelstad tar sine bilder.

	
<p>Foto tatt av E. Engelstad i Riksantikvarens arkiv viser dørene blanke og trolig nylig fernisserte. Beslagene for opphenging på veggen er synlige mellom dørene.</p>	<p>Foto i Engelstads bok (Engelstad 1936) viser utsiden av dørene. Også disse er fernisserte. Det er sannsynlig at bildene av dørenes ut- og innside er tatt samtidig.</p>

Det finnes ingen dokumentasjon for behandlingen av dørene da de ble tatt ned fra loftet og plassert i kirkerommet. Basert på informasjon fra fotografiene er det sannsynlig at dørene ble rensert og fernissert. Det ligger rester av en gulnet, nærmest uløselig ferniss på maleriene på dørene. Fernissen er vurdert til å være oljebasert²¹ og antatt å være fernissen fra denne perioden.

Samtidig ble det ytre ramtreet på venstre dør laget nytt, ramtrærne ble reparert og retusjert eller malt med den opprinnelige marmoreringen som forbilde.

6.4 Behandling i forbindelse med utstilling i Amsterdam i 1959

Dørene ble satt sammen med korpus da det ble sendt til Oslo (1958) og deretter til Amsterdam hvor det står på utstillingen «Middelalderens kunst i det nordlige Nederland» i Rijksmuseum i Amsterdam i 1959, sammen med blant annet en St. Stefanus skulptur fra Hadsel kirke. Det finnes ingen rapport som beskriver hva som ble gjort med skapet før utstillingen i Amsterdam, bortsett fra en rapport som beskriver at overmaling ble fjernet fra Kristusskulpturen ved Riksantikvarens atelier.²²

²⁰ Informasjon fra bilder i Riksantikvarens arkiv: På pappen som Engelstad sine bilder er klebet opp på, står det «Alterskap før restaurering. Fløydørene var tidligere hengt opp på korets nordre vegg»

²¹ Å «friske opp» overflater med et tynt lag linolje var vanlig i perioden.

²² Rapporten finnes i Riksantikvarens arkiv

6.5 Korpus og dører konserveres og restaureres i 1960

Alterskapet ble behandlet av konservator Bjørn Kaland i 1960. «Den løse farven er festet med voks» (Kaland 1960). Arbeidet ble gjort i kirken. Kaland har dokumentert arbeidet han har gjort med fotografier og en rapport. Men rapporten er dessverre mangelfull og tolkbar og det er ikke alltid samsvar mellom det han har skrevet og det vi observerte på gjenstandene. Informasjonen fra hans rapport er brukt gjennom denne rapporten ved omtale av de enkelte elementene i alterskapet.

Tabellen nedenfor viser Kalands beskrivelse av behandlingen i 1958-60 satt sammen med NIKUs vurderinger.

Element	Kalands beskrivelse av behandlingen	NIKUs vurdering av Kalands behandling etter undersøkelsene
Korpuspartiets bunn og sider	I korpuspartiets bunn og sider lå rester av polymentlagt gull. Dette er rekonstruert med 24 karats gull på bolus, og polert med agat.	NIKUs observasjoner stemmer med Kalands beskrivelse
Dekor i buen og søyler	Bronsen som lå over bladranken og de vridde søylene er fjernet, avskallede partier er fylt med krittgrunn og polymentforylt.	NIKUs observasjoner stemmer med Kalands beskrivelse
Himling i korpus	Himlingen er avdekket. I sprekke-lå rester av azurit. Farvelaget er her rekonstruert med ekte azurit.	NIKUs observasjoner stemmer med Kalands beskrivelse
Maria og Johannes	Maria og Johannesfiguren er avdekket. Den originale karnasjonsfarven lå meget godt bevart under overmalingen. Gullet over Johannesfigurens hår er fjernet, under lå mørk brun farve relativt godt bevart. Det originale gullet på figurenes kjortler og kleder var tildels sterkt medtatt. Gullet er blitt komplettert med polymentlagt 24 k. gull. Gullmønsteret på klededraktenes vranger er ikke rørt.	Karnasjonen på begge skulpturene, og håret til Johannes er avdekket. Marias hodelin er avdekket og reforylt. Det er rester av overmaling på de avdekkede områdene. De øvrige flatene er ikke avdekket. Kaland har lagt opp en del gull og kan ha malt opp deler av dekoren på skulpturenes klær (border på utsiden av klærne).
Korset	Korset er avdekket. Under den brune overmalingen lå originalfarven intakt, lysere brunt med inntegnede mørkere årringer.	Korset er avdekket, men det er usikkert hvor mye av den nåværende overflaten som er oppmaling. Det øvre feltet som er forylt og har teksten INRI har sekundær overflate, sannsynligvis utført av Kaland. Lendekledet har sekundær forylling som trolig er utført av Kaland.
Golgata	Haugen av stenheller er avdekket, originalfarven lå også her helt intakt.	Golgata er avdekket. Det er rester av overmaling på alle elementer.
De fire englene	De tre englene som bærer kalker er ikke rørt. Den fjerde engelen hvor middelaldergull og farver lå velbevart under overmalingen, er avdekket.	NIKUs observasjoner stemmer med Kalands beskrivelse. Det er avdekkingsprøver på karnasjonen på englene som er vurdert til å være Kalands prøver. Den ene engelen er avdekket og «retusjert» med ny forylling.
Ramtrær dører, innside	De indre rammelistene er avdekket. Den originale røde bunnfarven lå intakt under overmalingen. Begge dørenes vertikale indre list er fornyet i senere tid, mens det øvrige treverk er av eik, er disse av furu. Overmalingen lå her direkte på treet. Listene er tonet inn til originalfarven med	NIKUs observasjoner stemmer med Kalands beskrivelse

	tempera. Blomstermotivet er rekonstruert med gullpulver.	
Ramtrær dører, utside	Rammelistenes utsider er avdekket. Overmalingen var en gjentakelse av det originale farvelaget.	NIKUs observasjoner stemmer med Kaland's beskrivelse, men det er dessuten retusjert etter avdekkingen.
Malerier, dører	Billedflatene er renset og fernissert med matt martix ferniss.	NIKUs observasjoner stemmer med Kaland's beskrivelse. Martix ferniss er vurdert til å bety Mastix ferniss

Foto i Riksantikvarens arkiv. Bildet er merket «før restaurering». Dette kan være Kaland's bilde fra slutten av 1950-årene.

Foto tatt i 2012 som viser dekoren på klærne til Maria da alterskapet kom til NIKU i 2011. Legg merke til at dekoren på hodelinnet som er bevart på foto til venstre, mangler på foto til høyre. Foto Birger Lindstad

Engel 4. Foto i Riksantikvarens arkiv. Bildet er merket «før restaurering». Dette kan være Kaland's bilde fra slutten av 1950-årene.

Engel 4. Engelen er avdekket av B.Kaland i 1960.

6.6 Sikring av malingen og innhenting av alterskapet

Løs maling i korpus ble sikret i 1989 og i 2011. Alterskapet hentes til Oslo og leveres NIKU 7.oktober 2011.

7 Materialbruk og konstruksjon.

Materialbruk og konstruksjon er nøye gjennomgått. Dette gjelder særlig for korpus med innredning. Informasjon om det bærende materialet er viktig både for å kunne sammenligne skapet med de øvrige i Leka-gruppen og for den generelle kunnskapsinnsamlingen om alterskap i Norge.

Korpus og de fleste elementene i alterskapet er laget i eik. Golgata og kristusfiguren er laget i lind. Sammensetninger er gjort ved tapping og ved bruk av jern- og trenagler og sekundære skruer. Lim er også brukt. Bruk av tre- og jernnagler er opprinnelig. Skruene er trolig fra 1960-årene, men disse skruene kan erstatte sekundære skruer fra tidlig 1900.

Malte overflater er i hovedsak bearbeidet eller høvlet før dekorlag er påført. Umalte flater har synlige sagspor eller spor etter høvel og eller jern for bearbeiding av overflaten.

7.1 Oppmerking og riss

Ved undersøkelsen av skapet hadde vi forventet å finne spor etter bruk av risseverktøy som hjelp ved utforming og sammensetning. Muligens også tømmermerker, slik det er funnet på skapene fra Røst, Leka, Hadsel og muligvis Grip (Olstad 1985, 2002,2003 og 2006).

Tømmermerker

Denne typen merker som her betegnes tømmermerker består av rette linjer satt sammen til et enkelt "bumerke". De ser ut som om de er skåret inn i treverket med et lite huljern. Det er innlysende at denne typen merker kun finnes der hvor treverket er ubearbeidet og at merkene kan være delvis ødelagt av bearbeiding. I Ørsta-skapet har vi funnet denne type merke på baksiden av en av de små englene (engel nr. 3) og på baksiden av Johannes-skulpturen. Denne typen merker er funnet på flere alterskap, på skulpturer, og på panelmaleri i Europa. Merkene viser at eikematerialet er levert fra Baltikum. Import av eik fra Baltikum er vel dokumentert og beskrevet i litteraturen (se f.eks Wazny 2005). Eikematerialet ble solgt som planker i bestemte størrelser, ikke som rundtømmer. Merkene på baksiden av skulpturene er oftest vurdert til å ha med sortering av plankene å gjøre før de ble skipet fra Gdansk, som var utskipingshavnen (Rief 2006).

Tømmermerker på baksiden av Johannes og engel 3

Passmerker

Bruk av passmerker både for sammensetting av enkeltelementer og for elementenes plassering i skapet beskrives flere steder i litteraturen, blant annet i beskrivelsen av høyalteret i Swabacher, Tyskland (Oellermann 1983:124). Det er funnet brukt flere systemer for merking. Det som ofte kjennetegner merkingen for plassering av elementene, er at den er enkelt gjort og med et rissende eller skjærende verktøy. Det er ikke funnet passmerker i Ørstaskapet, men det er funnet hjelperiss på baksiden av søylene laget med ripmot som markerer hvor tykk søylestammen og den øvre delen av basen skal være.

Ripmotmerke som viser søylestammens minste tykkelse

7.2 Konstruksjon. Korpus

Korpus er en rektangulær kasse, avsluttet oppe i en såkalt eselryggbue. Fremre sidekant på korpus er profilert med en enkel hulkil inn mot skapet. Denne profilen går over i en større profil i buen som er den del av den gjennombrutte dekoren. Korpus er ett stort rom flankert av to søyler som bærer den gjennombrutte dekoren i buen. Sideveggene er doble og de indre er skråstilte. Bakveggen er festet til sidekanter og bue og flukter med sidevegger, bunn og topp. Bortsett fra 2 bord på bakveggen er alle utvendige flater på korpus høvlet eller på andre måter bearbeidet. Sagspor, trolig etter håndsag, er synlig på bakveggen.

Bunn og sider

Bunnen ser ut til å være felt inn i sidene. Bunn og sider består av ett enkelt bord. Bunnen er mellom 2,0 og 2,4 cm tykk. Bunnens lengde tilsvarer skapets lysbredde, sideveggene er cirka 64,5cm. Den totale dybden inne i korpus fra fremre kant til bakveggen er cirka 17cm.

Overside

Buen som danner skapets overside er en selvberende konstruksjon som hviler på sideveggene. Den er satt sammen av to buede lister med en fals. Korte bord er festet på tvers mellom disse listene og spikret fast. Bordene er satt sammen med en slags not-fjær kalt svinerygg og hvert bord er spikret til falsen til de buede listene.

Alterskapet sett ovenfra. De buede listene er skåret ut av brede bord. Den fremre lista består av tre enheter.

Bakvegg

Bakveggen på skapet består av 6 bord som varierer i bredde. De er satt sammen med såkalt svinerygg. På hvert bord varierer bredden noe fra topp til bunn. Behandlingen av bordenes overflate varierer. Bakveggen er festet til bunn, sidevegger og topp med metallnagler. Buen oppe er tilpasset etter at bordene er satt sammen. Også nede er bordene saget av etter at de er satt sammen. Oppe på bakveggen er det satt på en labank for å stive av konstruksjonen. Denne er av Michael Rief²³ vurdert til å være original.

Fra venstre:	Bord 1	Bord 2	Bord 3	Bord 4	Bord 5	Bord 6
Mål						
Overflatebehandling	Høvlet	Saget, høvlet i en smal stripe mot neste bord	Saget Oppgangs-sag?	Saget, høvlet i en smal stripe for å tilpasses neste bord. Utriving øverst.	Treverket har spor etter spalting, Trolig ikke videre bearbeidet	Treverket har spor etter spalting, Trolig ikke videre bearbeidet

Baksiden av alterskapet. Bord 1-6 regnet fra venstre.

7.3 Innredning i korpus

Sidevegger

Sideveggene består hver av ett stående bord som er plassert skrått inn i skapet, kanskje for å øke perspektivet. De ser ut til å være festet med metallnagler. De skrå sideveggene er cirka 1 cm tykke og består hver av ett bord.

Søyler

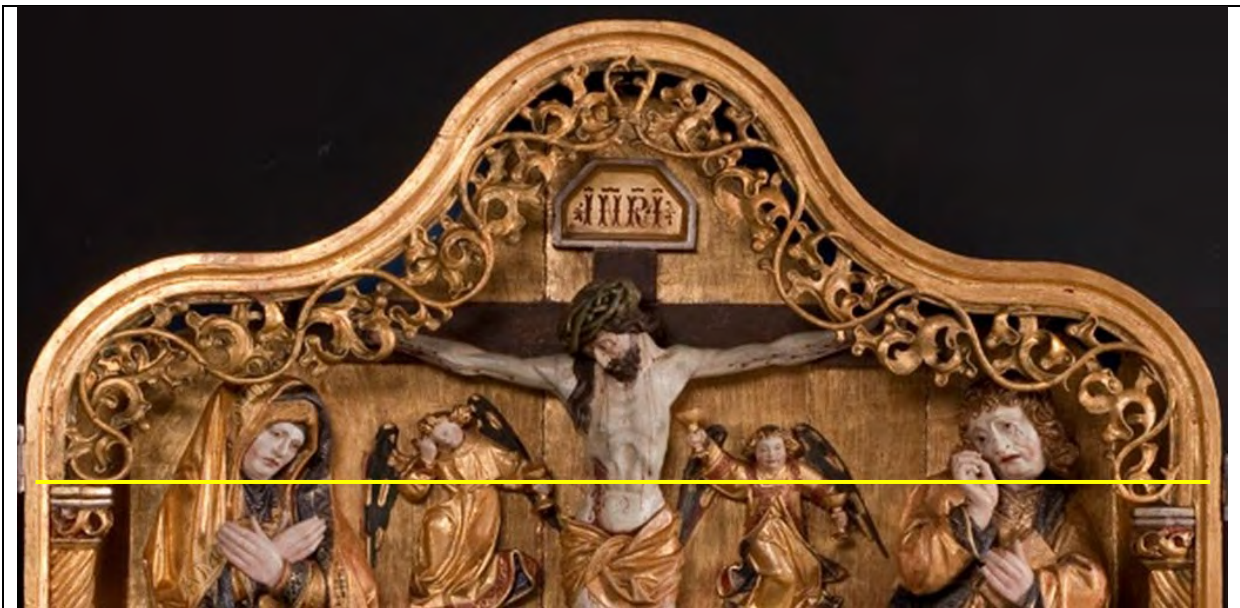
Søylene står festet til sideveggene og er plassert slik at de bærer den gjennombrutte dekoren i buen.

²³ Rief er malerikonservator ved Suermondt Ludwig museet i Aachen

De to søylene består av en base, snodd skaft og kapitél med gjennombrutt bladverk. Basen er delt i to. Den nedre delen, som er noe mindre enn halve basehøyden, er mangekantet og avsluttes med et knippe smale profiler mot den øvre, noe smalere delen av den mangekantede basen. Den øvre delen av basen avsluttes med smale profiler mot selve søyleskaftet som har omtrent samme ytre diameter som den øvre delen av basen. Søyleskaftet er kanellert, og snodd fra venstre mot høyre på den venstre søylen og fra høyre mot venstre på den høyre søylen. Midt på søyleskaftet er det et felt hvor rillene står loddrett. Søylene avsluttes i et kapitel med gjennombrutt, skåret dekor, toppet med to profiler. Det profilerte området er mangekantet på samme måte som basen. Søylene har trolig opprinnelig vært festet med gjennomgående jernnagler ved kapitelene og ved profilene på søyleskaftene. Kapitelene har samme uttrykk, men er ikke like.

Gjennombrutt dekor i buen

Den gjennombrutte dekoren i korpusbuen er skåret i to deler etter samme forbilde. Dette kan være gjort av to forskjellige håndverkere, ettersom de ikke er like store. Forskjellen i størrelsen gjenspeiles i sidesøylene som bærer dekoren; høyden på de to, i utgangspunktet like søylene, er tilpasset dekorstørrelsen. På den høyre siden går dekoren dessuten lenger ned på siden, slik at den høyre søylen er kortere enn den venstre. Det er arbeidet fra forsiden og baksiden. Dekoren kan være laget slik. To emner er lagt skrått fra sidevegg og slik at de møtes på midten. Skapets bue, er markert på emnene og bredden på dekoren er bestemt. Trolig er buen mot skapet tilpasset før skjæringen er påbegynt, mens det i nedre kant har vært overskudd av materiale. Hvert emne er festet i en benk eller på et bord og den gjennombrutte dekoren er skåret ut.

Gjennombrutt dekor. Den gule streken markerer høydeforskjellen på de to sidene av dekoren

Høyden på basene utgjør forskjellen i høydene på søylene. Foto: NIKU

Himling inne i korpus

Undersiden av buekonstruksjonen danner himlingen inne i korpus.

Metallstjerner på himlingen

På den skrå lista mellom bakvegg og himling er det festet i vilkårlig innbyrdes avstand 16 metallstjerner. En bestemmelse av metallet viser at stjernene er laget av bly. De er høyst sannsynlig opprinnelige.²⁴ Se vedlegg 5. Korpus/ Beskrivelse før behandling

Stjernen over, som er sentral i buen, ble løsnet for analyse. Bildet er tatt før stjernen ble løsnet.

Bildet til venstre viser baksiden av den stjernen som ble løsnet fra skapet for analyse.

Stjernene er sekundært forgyldt med bladgull, men har sannsynligvis alltid vært forgyldt. Stjernene er støpt i en form.

Golgata

Landskapet i bunnen av skapet, Golgata, er laget i lind (Tilia). Det ser ut til at det er laget i ett stykke, like langt som skapet er bredt inne i korpus. Det er en sprekk i den tykkeste delen av elementet som kan tyde på at elementet er skåret av en halv, eller en kvart stamme, med kjernen ned og inn mot bakveggen i skapet. Alle sider er bearbeidet. Den synlige siden er utformet som en uregelmessig haug

²⁴ Ellen Hole, NIKU har analysert metallet i stjernene: *Dersom stjernene er originale kan de være laget av tinn, bly eller en legering av disse. Sink ble tatt i bruk senere. En tydelig tilstedeværelse av sink vil altså indikere at de er sekundære. Det har blitt utført spot tester for påvisning av følgende metaller: Pb, Sn, Zn.*

Pb:Metode: Plumbtesmo test papir (Macherey-Nagel). Meget tydelig positivt resultat.

Zn:Metode: Quantofix® Zinc Test kit (Macherey-Nagel). Svakt positivt resultat.

Sn:Metode: Svovelsyre reagerer med natriumhydroksulfitt og danner svovelsyring, som igjen danner svoveldioksid. Ved tilstedeværelse av tinn får man en reaksjon der svoveldioksidet danner sortfarget tinnulfid. Negativt resultat.

Diskusjon/Konklusjon: Stjernene er sannsynligvis laget av rent bly. Det positive resultatet for sink kan skyldes forurensninger fra malingslag der sinkhvitt har blitt brukt som pigment. Det positive utslaget for dette metallet ble langt svakere etter at overflaten hadde blitt grundig rensed ned til bart metall.

Test av tinn ble utført flere ganger, med tydelige utslag på rene referanse-prøver, hvilket understøtter at det negative resultatet stemmer og ikke skyldes usikkerhet knyttet til metode/deteksjon

med kantete stener eller som et klippelandskap. Det er brukt forskjellige treskjæringsteknikker for å markere forskjeller i stenene. Blant stenene ligger et ødelagt kranium: nedre del av kjeven ligger til høyre, mens hoveddelen av kraniet ligger sentralt. Til høyre ligger en del av et ben. Golgata er skåret med huljern av to eller tre forskjellige størrelser og med kniv, eller flate jern. Områder med det som trolig skal være vegetasjon er skåret med huljern som er vigget frem og tilbake for å få til en spesiell effekt. Dette kalles på tysk *tremolierung*, et ord som også brukes på norsk for å beskrive denne teknikken.

Midtfeltet av Golgata. Det runde hullet i det grønne området til venstre for kraniet skiller fra de øvrige dekorelementene. Er det en feilskjæring?

Golgata i Ørsta-skapet er ikke unik. Detaljbildet til venstre viser en fjellformasjon laget på tilsvarende måte som Golgata i Ørsta. Relieffet med fjellformasjonen er laget av den såkalte mester Arnt av Swolle. Detaljen er hentet fra: Kongenes tilbedelse, 1480-85 137 x 101 x 40 cm. Inv.No. A 1082 Schnütgen-Museum Köln

Foto og informasjon: Michael Rief, Suermondt Ludwig Museum, Aachen

7.3.1 Endringer i korpus

Bunn og sider er sekundært høvlet ned. Den fremre delen av sidene er sekundær. Dette er sannsynligvis endringer som er gjort da korpus ble satt inn i den nygotiske alteroppsatsen på 1870-tallet. Det er ikke mulig å si om alterskapet opprinnelig har hatt en predella på samme måte som alterskapene fra Leka og Røst.

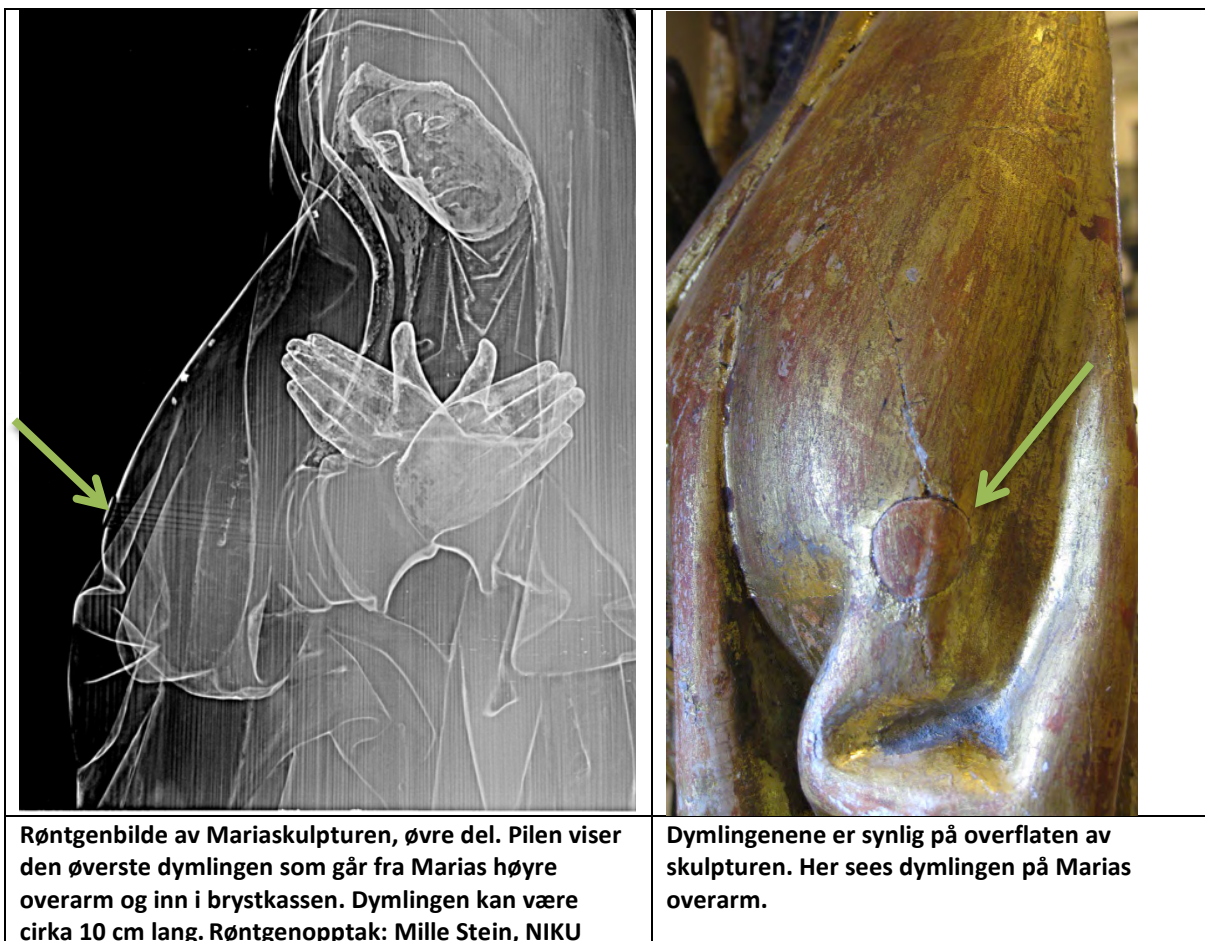
7.4 Skulpturer. Konstruksjon. Mål

Skulpturene i de andre skapene som er attribuert til Lekagruppen er hver laget av ett emne som består av flere sammenlimte deler. Ifølge Leuwenberg er dette typisk for denne typen nordnederlandsk skulptur. Det er også funnet på andre skulpturer enn Lekagruppens (Leuwenberg 1959, Rief 1998). På skulpturene i de skapene fra Leka, Røst og Grip er sammenlimingen gjort uten forsterkning og er lite sprukket opp. Det betyr at dette ikke bare er vel utvalgte materialer, men også at de har vært vel kondisjonert før bruk. De tre skulpturene i Hadsel skiller seg noe fra skulpturene i

de tre nevnte skapene.²⁵ Maria- og Johannes-skulpturene i Ørstaskapet er laget av ett emne satt sammen av henholdsvis tre og to emner.

7.4.1 Maria og Johannes

Skulpturene har ikke hull på oversiden, i hodet, etter noen form for tapp for å feste dem til benken under produksjonen. Det er heller ikke spor etter metallbeslag verken på over- eller underside som har vært brukt til å feste skulpturene til en produksjonsbenk. Dette er uvanlig i forhold til de andre skulpturene i Lekagruppen, som har spor etter festeanordning på under og overside, Begge er skåret av ett emne som er limt sammen av to planker som er radiært tatt ut av stokken. Stykkene er limt sammen. Mariaskulpturen er i tillegg skjøtt på i bredden på den venstre siden sett bakfra. Denne skjøten er ikke synlig på undersiden og den har ikke gått i hele høyden. Den påskjøtte delen er vurdert til å være original og er festet med tre treplugg²⁶ som er synlige i overflaten. Den er også festet med lim. Overskuddslimet er synlig på baksiden.

²⁵ I Hadsel skapet er sammenlimingen av Maria og St. Stefanus-emnene utradisjonelt utført, mens emnet til Katarina følger "Lekagruppe"- tradisjonen. Baksidene av Maria og St. Stefanus, viser at skulpturene er pålimt i bredden etter at man har begynt å skjære i emnet. Særlig på Mariaskulpturen er dette tydelig. Emnene er ikke konsekvent limt slik at marginen vekselvis vender mot høyre og venstre. På Mariaskulpturen har de pålimte sidestykkene marginen vendt mot baksiden av skulpturen. Det er også, i motsetning til i de andre skapene, brukt jernnagler og limt lerret over enkelte av skjøtene (Olstad 2006).

²⁶ Kan bruk av treplugg indikere at denne påskjøtingen ikke var gjort i utgangspunktet, men er tilføyet under produksjonen? Eller er trepluggene fordi dette stykket er festet til begge de to andre delene og de forsto at en limskjøtt muligens ikke var tilstrekkelig?

Skulpturene er sannsynligvis saget på undersiden etter at emnene er limt sammen. Det er lite synlige verktøyspor på undersiden av begge skulpturene som er tolket til å være spor etter sag. Baksiden på Johannes skulpturen er ikke bearbeidet, mens Mariaskulpturen ser ut til å være høvlet eller på annen måte bearbeidet.²⁷ Baksiden av Maria skulpturen er angrepet av råte i deler av overflaten. Dette er vurdert til å være et råteangrep som er kommet etter at skulpturen er bearbeidet. Mariaskulpturen har tre sekundære skruehull på baksiden, de som nå er i bruk for å feste skulpturen, og tre hull etter metallnagler.²⁸

Johannes-skulpturen er delvis bearbeidet på baksiden og det er sekundært skåret med et huljern over området med de nedre 3 sekundære skruehullene. Deler av et tømmermerke/vrakermerke er bevart. Merket har vært større enn det som nå er bevart. Det er skåret over i høyden og på venstre side. Den har fire sekundære skruehull på baksiden, de som nå er i bruk for å feste skulpturen, og tre hull etter metallnagler.²⁹

Mål Maria og Johannes

	Maria	Johannes
Høyde	61,5cm	61,5cm
Største tykkelse	12cm	12cm
Største bredde	23,5cm	22,5cm

Oversikt over treverk i Maria og Johannes-skulpturene

	Påskjøtt stykke*	Planke mot front. Største tykkelse på underside	Planke mot bakside. Største tykkelse på underside	Planke mot front. Største bredde på underside	Planke mot bakside. Største bredde på underside
Johannes		6 cm (med tå)	6,1- 6,2cm	15,5cm	18,5cm
Maria	Største bredde: 3 cm Høyde: 31,5cm	6 cm (med tå)	6 cm	17,7cm	18,4cm

*Det påskjømte stykket går ikke i hele høyden. Det starter cirka 13,5 cm fra bunnen av skulpturen og slutter cirka 45 cm fra bunnen.

Hvem har skåret Maria og Johannes?

De to skulpturene er meget like, og er sannsynligvis skåret av den samme personen. Det er usikkert hvorfor Johannes sitt hode er laget så stort i forhold til resten av kroppen, når Maria er forholdsvis velproposjonert. Det er også underlig at Johannes sine tårer er skåret ut i treverket, mens Marias kun er malt på.

²⁷ Undersidene er bearbeidet i 2012 for dendrokronologiske analyser.

²⁸ Maria: Hullene er henholdsvis 7,5cm, 17,5(stilk av metallnagle i hullet), og ca 31 cm fra bunnen (metallnagle med stort hode i hullet). Johannes: Hullene er henholdsvis 7,5cm, 11,5(3 skruehull ved siden av hverandre), 25 cm, 31 cm og 45cm (skruehull i bruk nå) fra bunnen. Det er ikke undersøkt om hullene på baksiden av alterskapet korresponderer med hullene, bortsett fra for skruehullene.

²⁹ Se foregående note.

7.4.2 De fire englene

Alle de fire englene er laget i eik, men engel 1 og engel 3 har senere reparasjoner i andre tresorter. Kropper og vinger er de opprinnelige, reparasjonene er tillegg. Reparasjonene er ikke datert. Det er usikkert om dette ble gjort på slutten av 1800-tallet, eller av Bjørn Kaland da han restaurerte skapet i 1960.

7.4.3 De fire englene. Oversikt over treverk og konstruksjon

Mål

De oppgitte målene kan avvike med 1-2mm fra virkeligheten

	Engel 1	Engel 2	Engel 3	Engel 4
Høyde	21	21cm		
Bredde uten vinger	17cm	14cm	15,5cm	11cm
Bredde med vinger	20cm	21,5cm	22,5cm	16cm
Største tykkelse uten vinger	3,5cm	4cm	5,5cm	4,5cm
Største tykkelse med vinger	4,5cm	4cm	6cm	4,5cm

	Engel 1	Engel 2	Engel 3	Engel 4	Kommentar
Antall opprinnelige elementer	3	2	3	2	Vinger er skåret for seg og festet til kroppen
Opprinnelig feste av vinge(r)		Vingen er tappet inn i skulpturens rygg (siden på skulpturen)		Vingen er tappet inn i skulpturens rygg (siden på skulpturen)	
Nåværende feste av vinger	Lagt på baksiden av kroppen og skrudd fast med skruer med en spalte.	Ikke endret, men den er sekundært limt	Lagt på baksiden av kroppen limt og skrudd fast med skruer og en spalte.	Ikke endret	
Sekundær forsterkning	En bit med kryssfiner stiftet og limt til kroppen	Limt på nytt. Limet ser ut som PVAc. ³⁰	Skruefestet til vingen til høyre er forsterket med et stykke maghogny(?)		
Bearbeidet bakside?	Ja, trolig sekundært høvlet	Ikke bearbeidet	Ikke bearbeidet	Ja, opprinnelig høvlet	
Hull på baksiden	Ett hull midt på nede på skulpturen	Ett hull med avbrukket metallnagle i «livet» på skulpturen	Ett hull med avbrukket metallnagle i omtrent midt på skulpturen	Hull etter metallnagle omtrent midt på skulpturen	
Hull på baksiden i bruk for feste nå	To skruer hull på kryssfinerbiten	To skruer hull midt på nedre halvdel	Ett skruer hull til høyre for det gamle hullet	Ett skruer hull nedenfor det gamle hullet	

Annen informasjon fra englenes baksider

Høyre og venstre er betrakters høyre og venstre når englene sees fra baksiden.

³⁰ Når PVAc lim er brukt, vurderer vi det til å være gjort av Kaland i 1960.

Engel 1: Skulpturen er sekundært limt ved høyre skulder. Også vingen på denne siden er sekundært limt. Vingen til venstre er festet med to skruer. Vingene er opprinnelig bearbeidet på baksiden. Armen til høyre er limt på kroppen. Det er ikke mulig å se om dette er en opprinnelig påliming eller ikke. Den sekundære malingen på forsiden løper ubrutt over skjøten. Det er heller ikke mulig å si om vingene er plassert slik de opprinnelig var plassert. Det er rester etter en stift under vingen.

Engel 2: Baksiden er meget grov. Vingen er opprinnelig bearbeidet på baksiden.

Engel 3: Det er hull etter tidligere feste av vingen på vingen til venstre. Vingen til venstre er sekundært limt. Vingen er tillegg til skruen festet med en liten messingstift. Tømmer-merke på baksiden som er skåret over på begge sider.

Engel 4: Baksiden har søl av grundering som trolig er opprinnelig. Vingen ser ikke ut til noen gang å ha vært re-festet.

Det er søl av sekundær blå maling på sidene og på baksiden av englene. Denne blå malingen kan ha sammenheng med oppmaling av bakveggen i korpus.

Hvem har skåret englene?

De fire englene er tilsynelatende like. To har to vinger og to har en. Vingene er festet på samme måte henholdsvis for de som har to og en vinge(r). Alle vingene er opprinnelig bearbeidet på baksiden, mens det ser ut til at det kun på engel 4 kroppen er opprinnelig bearbeidet. Engel 3 er laget av utsiden av en planke ettersom den har tømmermerke, mens også engel 1 og 2 må være laget av eik som er spaltet. Materialet i engel 4 er også tilnærmet radiært tatt ut av stokken. Engel 1,2 og 3 er forskjellige, men har likevel fellestrekk. Engel 4 skiller seg fra de tre andre, men i hvorledes skjæringen er avsluttet mot baksiden, ligner den på engel 2.

Det er detaljer i utformingen på forsiden, der man kunne forvente like løsninger, som også varierer fra engel til engel. Dette gjelder særlig hender, kalker og hår. Variasjonene mellom 1, 2, og 3 er små, mens for engel 4 er hår og hender annerledes. Engel 4 har også en mye mer detaljrik og sammensatt klesdrakt enn de øvrige.

En teori er at engel 4 allerede var skåret, mens de tre andre ble skåret til dette skapet. En annen er at engel 4 er skåret av annen person enn de tre andre, men at det er gjort på samme tid.

7.4.4 Krusifikset

Kristus

Kristus er skåret i lind (Tilia).³¹ Skulpturen er skåret nesten som en rundskulptur, - kun bak på lendeledet og bak på håret er den ikke ferdiggjort. Det er brukt forskjellige typer jern; flate og halvrunde. De runde jernenes størrelse kan leses på baksiden av håret.

Skulpturen består av 6 deler: korpus og de to armene som er tappet inn i kroppen, samt de tre naglene. Tappforbindelsen mellom armene og kroppen er forsterket med en gjennomgående tapp. Da hullene for tappene ble boret må boret ha vært brukt fra fronten. Det er utrivninger i treverket ved tapphullene på baksiden. Sammenføyingen på skulpturens høyre side (sett bakfra) er justert med en liten flis. Tappen er større på høyre enn venstre side.

Naglene er laget i eik.

Baksiden av Kristusfiguren, øvre del

Det er usikkert om kilen som er satt inn mellom korpus og arm er opprinnelig

³¹ Tresort er bestemt av dendrokronolog Thomas Bartholin, Hamburg. En prøve ble tatt fra skruhullet på baksiden og undersøkt under mikroskop

Kors

Korset er laget i eik og består av tre deler: to korsarmer som er sammenføydt på halv ved, samt det mangekantede skriftfeltet på toppen av den stående korsarmen. Alle elementene er eik.

Sammenføyningen av korsarmene er forsterket med fire gjennomgående tapper i eik. Korset er meget enkelt. De horisontale korsarmene er tatt av på baksiden ytterst på korsarmene for å tilpasses skapets konstruksjon (se bilde nedenfor). Det er ikke noe som tyder på korsets elementer ikke er de originale.

Mål krusifiks

	Kors	Kristus	Korsarmer	Tittelskilt
Største høyde	87cm	59cm	Uten skilt: 81cm*	8,7cm
Største bredde	63,5cm	55,5cm	Lengde fra korsarm; ca 28,5cm. Bredde hver korsarm: 5,8 – 6cm**	14,1cm
Største tykkelse	2,2cm	11cm		2,2
Tykkelse Korsarm			2,2cm	

Tykkelse Kristus og kors			13	
---------------------------------	--	--	----	--

*Målt på baksiden **Den vertikale armen er 6cm

7.4.5 Kommentar til utforming av skulpturene i alterskapet

Krusifikset skiller seg fra de øvrige skulpturene i skapet. Maria, Johannes og til dels de fire englene er butte, med store hender og hoder. Johannes sitt hode er plassert på kroppen på en slik måte at det nesten ser ut som det er satt på sekundært. Maria og Johannes ligner skulpturene i alterskapene i Leka og Røst. Kristusfiguren har gode proporsjoner og er meget naturtro skåret. Sett sammen med

Maria og Johannes er forskjellen i uttrykk slående og det er naturlig å tenke seg at en håndverker har skåret Kristus og en annen Maria og Johannes³²

7.5 Dører. Konstruksjon. Mål

Dørene er en ramtre-fyllingskonstruksjon i eik. De horisontale delene av ramtrærne er tappet inn i de vertikale og sammenføyningen er forsterket med synlige, gjennomgående treplugger. Den øvre buede delen er skåret ut av ett bredt bord. Ramtrærne har den samme avfasingen inn mot billedfeltet på begge sider. I hjørnene må avfasingen være gjort med et jern eller en kniv. På den buede topplista er det sannsynligvis brukt en skavkniv. På de rette delene av avfasingen kan det være brukt en høvel eller en skavkniv.

	
<p>Nedre del av høyre dør med gjennomgående tapp</p>	<p>Samme hjørne av døra viser de to gjennomgående trepluggene</p>
	
<p>Øvre del av høyre dør med en slisset sammensetning.</p>	<p>Øvre, indre hjørne på høyre dør. Legg merke til tappen inn i sideramtreet. Den kan ha kommet ut av posisjon pga at krymping i fyllingen har presset på det øvre ramtreet. Skjøten mellom de to panelbordene sees som en mørk vertikal strek til høyre i billedflaten.</p>

³² Kunsthistorikeren Dr. Dagmar Preising (Suermondt-Ludwig-Museum, Wilhelmstraße 18, 52070 Aachen) støttet dette synet da hun var i Ørsta kirke. De fire englene kan være skåret av flere treskjærere.

Fyllingene er limt sammen av to bord som ikke er like brede. Fyllingene er mindre enn 1 cm tykke. Dørene er ferdiglaget før de er grundert og malt. Treverket i fyllinger og ramtrær har krøpet.³³

Hengslene er sekundære. De er sannsynligvis påsatt i forbindelse med at alterskapet var på utstilling i Amsterdam i 1958.

Mål. Dører

Alle mål er cirkamål	Største høyde	Største bredde	Tykkelse
Venstre Dør	99cm	56,5cm	2,7cm
Gerikt mot midten av skapet= dørens største høyde	99cm		
Gerikt, mot sidekant	73cm		
Fylling (lysåpning) innside	86cm	45cm, nede- 45,7cm oppe	
Fylling, de enkelte bord		Venstre 25,4. Høyre 20,5cm	
Fylling			0,6 – 0,7mm
Gerikter (målt på innsiden)		Nedre:6,0 -6,9cm, Ytre: 5,8-5,8cm Indre:5,2 - 5,6cm, Øvre: 6- 6,3cm	2,7cm
Fas på ramtre		0,8-0,9mm	
Alle mål er cirkamål	Største høyde	Største bredde	Tykkelse
Høyre Dør	99cm	56,7	2,7
Gerikt mot midten av skapet= dørens største høyde	99cm		
Gerikt, mot sidekant	72,5cm		
Fylling (lysåpning) innside	86,5cm	45 cm, nede- 45,4cm oppe	
Fylling, de enkelte bord		Venstre 23 cm Høyre 23,3cm	
Fylling			0,6 – 0,7mm
Ramtrær (målt på innsiden)		Nedre: 6,7 cm -7,0 cm, Ytre: 6,0 cm Indre: 5,5 til 5,7, Øvre: 5,9-6,1cm	
Fas på ramtre		0,8-0,9mm	

³³ Se vedlegg 3 Dører

8 Beskrivelse. Nåværende farger og overflater

Alterskapet fra Ørsta er et gyldent skap og gull dominerer korpus. Det er et markert skille mellom opplevelsen av fargene i korpus og fargene på maleriene på dørene som kan oppleves mørke mot midtpartiet.

8.1 Arkitektur i korpus

Korpus i alterskapet er overmalt og de malte flatene vi ser i dag er hovedsakelig fra perioden 1870-1960. Små deler av den opprinnelige overflatebehandlingen er synlig i korpus. Alle synlige deler inne i skapet og på skapets front er malt eller belagt med metallfolier. Sidene er umalte, mens baksiden og oversiden er malt.

Bakveggen og sideveggene er sekundært forgylte og uten noen innriss eller dekor.

Søyler: Søylene er sekundært forgylt. Profiler på baser og kapiteler er sølvfarget. De utskårne kapitelenes står mot en rødfarget bakgrunn. Metallfolier og maling er fra flere epoker.

Gjennombrutt dekor: Dekoren er sekundært forgylt. Hoveddelen av forgyllingen er lagt opp i oljebasert gullgrunn og er sannsynligvis fra 1870-årene. Dette kan være en type slagmetall som er fernissert. Deler av gullet er fra restaureringen i 1959.

Golgata: Golgata består av «gresskledde» områder og stener eller klipper. Stenene er blålig grønne, rødbrune, mørk rødbrune og blek rødbrune. Disse malte hovedfargene er forsiktig marmorert med kontrastfarger. De «gresskledde» områdene varierer mellom blek-oker og dyp grønn. Enkelte steder sees spor av gull. Overflaten er en blanding av opprinnelig marmorering, overmaling og områder hvor malingen er nesten fullstendig slitt av. Baksiden og undersiden er ikke malt.

8.2 Skulpturer

8.2.1 Maria og Johannes

Skulpturene er overmalt. Overmalingen på skulpturene er av høy kvalitet og er høyst sannsynlig fra slutten av 1800-tallet.³⁴ På overmalingen ligger det retusjer fra restaureringen i 1960. Malingen ligger inn på baksiden av skulpturene.

Skulpturen domineres fargemessig av gull og blått. I tillegg er det brukt karnasjonsfarge, sort, gult, rødt og grønt. Bortsett fra sort og gult og laserende rød som er brukt bare på Maria, er det den samme type metall, farger, maling og dekortechnik som er brukt på begge skulpturene. Det er variasjon i hvor fargene er brukt, og variasjoner i dekortypene på de to skulpturene. Begge soklene er malt grønne på samme måte. Karnasjonsfargene, som er en blanding av den opprinnelige og rester av overmaling, er forholdsvis blek, men noe modellert. Munnene er klart røde. På fingrene er neglene konturert med en tynn brun linje. Dette er en opprinnelig konturering.

Maria sine folderike gevanter er forgylte, med for og dekorborder i blått og rødt og med sgraffitto³⁵ dekor i gull. Kappen som dekker det meste av kroppen er forgylt og har blått for med sgraffitto-dekor i form av små sirkler på flaten og en bred dekorbord langs kantene av foret. På utsiden av kappen løper en dekorbord med gotiske majuskler (Hoff) skrevet i gult og sort, som delvis løper opp på en dekorbord laget med stempelmerker. Hun bærer kappen over hodet slik at kun kanten på det forgylte hodelinet sees. Under hodelinet, stikker et grønt hodeplagg frem og hun har en hakelapp

³⁴ Se kapitlet om farge- og behandlingshistorikk i denne rapporten.

³⁵ Sgraffitto er et italiensk begrep som brukes for å beskrive en teknikk hvor et overliggende malinglag fjernes slik at en underliggende farge eller et metall kan brukes dekorativt sammen med det øverste fargelaget.

med blå og gull striper, kantet med gull. Under kappen har hun en fotsid kjole med stempelmerkebord som holdes oppe av de korslagte hendene slik at både det dekorerte kjoleforet og den forgylte underkjolen blir synlig. Det mønstrede kjoleforet er laget i sgraffito med en laserende rødbrun overmaling. Underkjolen har en blå sgraffito-dekor nede på kanten. Samme type dekor sees på kjolemansjettene.³⁶

Johannes har verken hodet eller venstre skulder dekket. Han holder kappen samlet under en bok som han holder i høyre hånd. Den venstre er løftet opp mot ansiktet. Den forgylte kappen har blått for med sgraffito-dekor i form av sammenhengende dekor på flaten og en bred dekorbord langs kantene av foret. På utsiden er det en rødbrun sgraffito-dekorbord med gotiske majuskler (Hoff 1994) kantet med stempelmerker. Under kappen har han en forgylt kjortel med sgraffito-dekorbord i halsen, ytterst på ermene og nederst på kjortelen. Kjortelen har blått for med gulldekor. Håret er brunt.

Kommentar til den synlige dekoren

Konservator Bjørn Kaland skriver i sin etterbehandlingsrapport i 1960: «På Maria og Johannesfigurene var der foretatt avdekkingsprøver. Begge figurene var overmalte, karnasjonfargene med grålig oljefarve, Johannes hår forgylt, de forgylte draperier og kjortler oppforgylt med gullgrunnsforgylning. Klededraktenes vranger var overmalte med gulldekor på blå bunn. Såvel denne overmalingen som bordene på englenes kjortler var usedvanlig fint utført for å være overmalinger... Maria og Johannesfiguren er avdekket.³⁷ Den originale karnasjonsfargen lå meget godt bevart under overmalingen. Gullet over Johannesfigurens hår er fjernet, under lå mørk brun farve relativt godt bevart. Det originale gullet på figurenes kjortler og kleder var tildels sterkt medtatt. Gullet er blitt komplettert med polymentlagt 24 k. gull. Gullmønsteret på klededraktenes vranger er ikke rørt». Hans rapport sammenlignet med det vi ser av dekor, metall og maling på skulpturene er forvirrende. Det ligger gull fra minst tre epoker og vi har vurdert malingen til i hovedsak å være sekundær. Det er mulig at hans rapport må leses som at han har avdekket karnasjon og hår. På disse områdene er det skader i malinglaget og rester av overmaling, noe som kan tyde på at et fargelag er fjernet. Den synlige karnasjonen er delvis den opprinnelige.

8.2.2 Fire engler

Engel nummer en, to og tre står sannsynligvis med oppmaling fra 1870-årene. Gull dominerer også englene. I tillegg er det brukt blått og rødt på klesdrakten og brunt og mørk grønt på vingene til engel nummer 1,2 og 3. Den blå og røde fargen på draktene er brukt i for og til border. Fargene og malingen ser ut til å ha en noe annen karakter enn farger og maling brukt på Maria og Johannes. Engel 4 skiller seg fra de øvrige også i fargebruk og overflate. På den finnes kun gull, grønn som delvis er lasert og karnasjonsfargen. Denne engelen er avdekket og kan delvis stå med opprinnelige farger og metall. Konservator Bjørn Kaland skriver i sin rapport etter behandlingen i 1960: «De tre englene som bærer kalker er ikke rørt. Den fjerde engelen hvor middelaldergull og farver lå velbevart under overmalingen, er avdekket» (Kaland 1960). Det er avdekkingsprøver på englene.

8.2.3 Krusifiks

Kristusfiguren har lendeklede i gull og forholdsvis blek karnasjon med markerte mørk røde blodspor fra naglene, lansehullet og tornekronen. Hår og skjegg er brunt, mens tornekronen er en mellom-

³⁶ Det er usikkert om dette opprinnelig er kjolens eller underkjolens mansjetter.

³⁷ Her må han mene at karnasjonen er avdekket

grønn nærmest lasert farge. Korset er mellombrunt og kronet av et manglekantet felt med bokstavene INRI.³⁸ Krusifikset ble avdekket i 1958. Se historikk. De synlige fargene er i hovedsak de opprinnelige fargene blandet med retusjer. Om korset skriver Kaland i 1960: «Korset er avdekket. Under den brune overmalingen lå originalfargen intakt, lysere brunt med inntegnete mørkere årringer» (Kaland 1960).

8.3 Fløydører

Dørenes motiver og farger er beskrevet i *kapittel 2 Beskrivelse av alterskapet*. Maleriene er ikke overmalt, men er en del retusjert og skjemmes av ujevn ferniss.

Sammenstilling av mulig forbilde for maleriene og maleriene på innsiden av fløydørene. Forbildet er funnet av professor Kristin Aavitsland.

Kunsthistorikeren Kristin Aavitsland har funnet et mulig forbilde for to av dørenes malerier, Hudstrykingen og Tornekroningen, i et maleri av Jan Baegert, også kalt Mesteren fra Cappenberg.³⁹ Det behøver ikke bety at det er en sammenheng mellom Jan Baegert og Ørstaskapet. Bruken av forbilder var meget utbredt i perioden. Kunsthistorikeren J.C. Wilson argumenterer med at etterspørselen etter en bestemt type kunst vil føre til økt bruk av forbilder og flere malerier med samme motiv vil bli produsert (Wilson 1990). Alterskap var ofte en form for serieproduksjon, og bruk av forbilder er kjent også for alterskap. Det er sannsynlig at Ørstamaleren og Jan Baegert har hatt det samme forbildet tilgjengelig. Kunsthistorikeren Dagmar Preisning mener at maleriene på dørene er malt av to forskjellige personer; en har malt Tornekroningen og Hudstrykingen, en annen har malt Bebudelsen. Hun påpeker at det er uvanlig at engelen kommer inn fra høyre og at den spartanske innredningen i Bebudelsesscenen er typisk for Nord-Nederland i denne perioden. Mariafiguren i bebudelsen har stor likhet med de malte kvinnelige helgenene som finnes på dørene i alterskapene i Leka og Røst kirker. Puten på benken bak Maria i Bebudelsesscenen har et våpenskjold som kan

³⁸ INRI er Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum, som er latin og betyr «Jesus fra Nasaret, jødernes konge»

³⁹ Cappenberg ligger i Westfalen, Tyskland cirka 200 km fra Utrecht.

tilhøre Habsburgerne, og som slik kan være et argument for at det er noe i historien om «Prinsessegaven».⁴⁰

9 Korpus i det opprinnelige 1500-talls skapet. Konstruksjon og dekor

Konstruksjonsmessig var 1500-talls-alterskapet som dagens skap.

Sidene og undersiden av korpus er høvlet sekundært, slik at yttersidene på korpus er borte.

Det er hull i fremkant av korpus som kan ha vært feste for predella, men det er mer sannsynlig at de har vært brukt for å feste korpus inn i den nygotiske alteroppsatsen. De fire hullene står cirka 1cm fra fremre kant og er plassert med noe uregelmessig avstand til hverandre.

Et såpass lite skap som Ørstaskapet er høyst sannsynlig ferdiggjort på verkstedet og en ville forvente at mest mulig av arkitekturelementene i skapet var tilpasset og satt sammen før gull og farger ble påført.

Korpus er fullstendig malt opp på slutten av 1800-tallet, og deretter er det delvis avdekket og retusjert og malt opp av Bjørn Kaland i 1960. Det meste av informasjonen om det opprinnelige skapets dekorlag er tapt. Beskrivelsen nedenfor er derfor usikker, selv om den er basert på undersøkelser av de forskjellige elementene.

9.1 Korpus med arkitektur. Farger

I tillegg til gull ble følgende metaller, farger og antatte pigmenter opprinnelig brukt på korpus.

Sølv: Det kan være brukt sølv på deler av søylekapitelene opprinnelig. Dette har det ikke vært mulig å finne ut av med sikkerhet.

Blå: Himlingen inne i skapet er av Kaland beskrevet til å være asuritt. Vi har ikke funnet det opprinnelige fargelaget og kan bare støtte oss til Bjørn Kalands observasjoner.

Rød: På søylekapitelene, bak den gjennombrutte dekoren har det opprinnelig vært rødt. Det er usikkert hvilket pigment dette er. Vurdert på utseende i binokular, kan det være sinober som er lagt opp med et oljeholdig bindemiddel.

Gull: Det er sannsynlig at hele bakveggen og sideveggene opprinnelig har vært forgyldt. Vi har ikke kunnet finne spor av opprinnelig gull på bakveggen eller på sideveggene. Vi har funnet grundering i sprekker som er vurdert til å være den opprinnelige grunderingen. Tetting av sprekker i bakveggen med tekstil er vurdert til å være sekundært. Det er tettet over et hull i bakveggen.

Der vi har funnet rester av opprinnelig metall, for eksempel på søylene, ligger gullet på en rød bolus som igjen ligger på en hvit grundering.

⁴⁰ Det sies at alterskapene i Lekagruppen kom til Norge som en gave fra den Habsburgske prinsessen Isabella, Erkehertuginne av Østerrike, som ble giftet med kong Christian 2, konge av Danmark-Norge 1513–1523, i 1514. Erkebiskopen i Nidaros, Erik Valkendorf, sies å være ansvarlig for handelen med alterskapene på vegne av prinsessen og for å plassere alterskapene i kirker i sitt eget bispedømme (Olstad 2008, Olstad 2014). Det er historikere som støtter sagnet og mener at Christian 2 kan ha iscenesatt handelen av politiske årsaker. Før det er funnet skriftlige kilder som dokumenter handelen, kan enhver fritt velge å tro på prinsessens gave eller finne andre årsaker til handelen. Import av alterskap til Norge var ikke uvanlig i senmiddelalderen (se f.eks. Aachen 1982). Det samme våpenskjoldet sees på en "Habsburg Påfugl" datert 1555 som viser de Habsburgske våpenskjold: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Habsburger_Pfau_1555.jpg

Det er sannsynlig at gullet generelt har vært lagt på en rød bolus.

9.1.1 Mulig arbeidsprosedyre for korpus

En mulig arbeidsgang for korpus er som følger:

1. Selve korpus ble snekret. Sidevegger, søyler og gjennombrutt dekor i buen oppe ble tilpasset og festet med metall nagler.
2. Alle flater (i korpus og på de løse delene) som skulle males ble limdrenket og påført de nødvendige antall lag hvit krittbasert grundering. Bolus ble lagt på de områdene som skulle forgyllles. Anleggingsvæske ble påført og metallet ble lagt og polert.
3. Himlingen ble malt blå og vi antar at metallstjernene var ferdig forgyllt da de ble påsatt med stifter.
4. Kristus ble festet til korset, og krusifikset ble festet til bakveggen. Hele krusifikset er ferdig malt når det settes inn. Trolig er det hullene for metallnaglene som er gjenbrukt for de nåværende skruene.
5. Golgata er forgyllt og malt og satt inn i skapet. Det er usikkert om dette elementet har vært festet til korpus opprinnelig eller har stått løst.
6. Søylene som var ferdig forgyllt og malt, ble satt inn og festet, sannsynligvis med små jernnagler.
7. De ferdige skulpturene ble festet fra baksiden av skapet med jernnagler

9.2 Skulpturer. 1500-talls dekor og farger

Det er meget få rester av opprinnelig maling eller dekor på de to skulpturene, bortsett fra karnasjonen som i hovedsak er den opprinnelige karnasjonen.

Det er mulig at den som har malt opp skulpturene i 1870-årene har laget en tilnærmet kopi av den opprinnelige forgyllingen og malingen. Det er ikke funnet informasjon om originalmalingen som med sikkerhet kan bekrefte en slik antagelse.

9.2.1 Johannes' 1500-talls bemaling

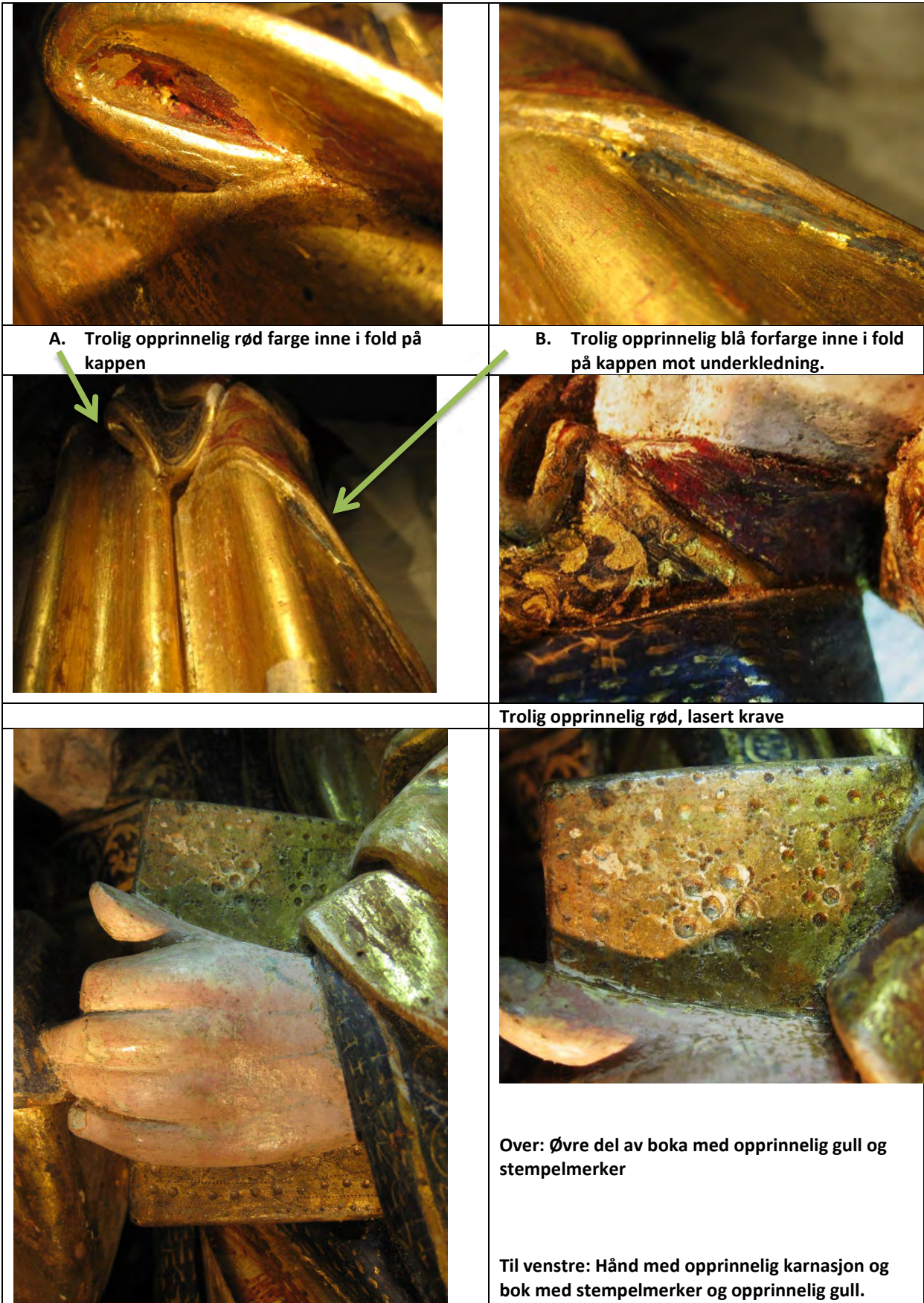
På Johannesskulpturen er det observert blå farge som er vurdert til å være den opprinnelige blå fargen på foret i Johannes sin kappe, samt en rød laserende farge som kan ha hatt sammenheng med en eventuell rød dekor der det er malt rød dekor på gullet på kappen i dag.

Gullet på boka er vurdert til å være det opprinnelige gullet og er lagt på et tynt lag rød bolus. Det er ellers ikke observert opprinnelig gull under gullet som er lagt i olje, sannsynligvis 1870-årene, og gullet som er lagt på bolus, sannsynligvis av Kaland i 1960. Men det er funnet stempelmerker på Johannes sine klær. Dette er vurdert som et bevis på at klærne opprinnelig var forgyllte. Maling og gull er generelt lagt på en hvit grundering. Denne er synlig der malingen slutter mot baksiden og inne i folder nederst på skulpturen.

Oppsummering:

1500-tallsbemalingen har sannsynligvis vært dominert av gull. Klesdrakten har vært forgyllt. Yttersiden av kappe og kjortel har vært dekorert med stempelmerker, mens foret i kappen har vært blått. Karnasjonen har vært som den nåværende. Blek rosa karnasjon modellert med rødt i ansiktene, røde lepper, samt brune, tegnede øyenbryn og brun kontur rundt øynene. Det er usikkert om øyeeplet har hatt karnasjonsfarge eller vært hvitt. Tårene har vært blå. På hendene har blodårer

vært markert med blått og neglene har vært markert som blå negler konturert med brunt. Basen har vært i gull med grønn lasur.

Opprinnelig stempelmerkebord langs kappekanten. Den antatte opprinnelige bolusen sees også.

Opprinnelig stempelmerkebord langs kappekanten

Stempelmerkebord langs kjortelkanten. Den blå dekorborden er sekundær, sannsynligvis fra slutten av 1800-tallet.

Johannes sitt ansikt med opprinnelig karnasjon. Etter behandling i 2012. Foto: Birger Lindstad

9.2.2 Marias 1500-talls bemaling

Maria-skulpturen har forholdsvis tykk grundering. All opprinnelig forgylling på drakten har vært polerforylling, med rød bolus og ekte bladgull. Klesdrakten har vært forgylt og har hatt flere stempeldekormønstre. Disse er ikke kartlagt.

Kjoleføret har vært i gull med rød lasur med mønster. Nedre kant på underkjolen har vært i gull og kan ha vært lasert med rød lasur. Det er observert minimale rester av en antatt opprinnelig rød lasur. For lite er bevart til å kunne avgjøre om det har vært mønster i lasuren. Kantene på underkjoleermene har vært forgylt og med rød lasur. Kappekanten kan ha hatt skrift på samme måte som i dag. For lite opprinnelig maling er funnet til å kunne si det med sikkerhet. Kappeforet har vært blått.

Hodeplagget under hodelinet kan ha vært lys blått. Hodelinet er i gull, og det kan ha vært en stripedekor på gullet.

Karnasjonen i ansiktet har vært lys rosa. Øynene har hatt blå iris, svart ring rundt iris og svart pupill. Våtkanten over øyet har vært brun, våtkanten under øyet rosa. Tårene har fortsatt den opprinnelige blå fargen. Munnen har vært forholdsvis mørk rød. Karnasjonen på hendene er rosa med blålige blodårer og negler.

Basen har vært i gull med grønn lasur.

Marias hender etter behandling i 2012. De var delvis avdekket ned til opprinnelig maling før behandling i 2012. Foto: Birger Lindstad

Marias ansikt etter behandling i 2012. Karnasjonen var i hovedsak avdekket ned til opprinnelig maling før behandling i 2012, og det er skader i karnasjonen hvor den gulhvite grunderingen sees. Foto: Birger Lindstad

9.2.3 De fire englenes 1500-tallsbemaling

Bortsett fra for engel nummer fire, er det funnet lite informasjon om den opprinnelige bemalingen. Engel nummer fire er avdekket av Kaland i 1960. Det gjenværende av opprinnelig karnasjon står synlig, og deler av den gylne drakten er det opprinnelige gullet. På vingen er det under nåværende sekundære malingen funnet rester av rød bolus og rester av hvitt metall med grønn lasur. På vingene til engel nummer tre er de opprinnelige fargene delvis uovermalt. Disse viser at de sekundære fargene på vingene til engel en, to og tre, er en noe misforstått oppfattelse av de synlige, opprinnelige vingefargene.

På vingene ser det ut til å ha vært; transparent grønn, semi-transparent rød og opak blå over gull.

Engel nr.1. Vingen er løsnet

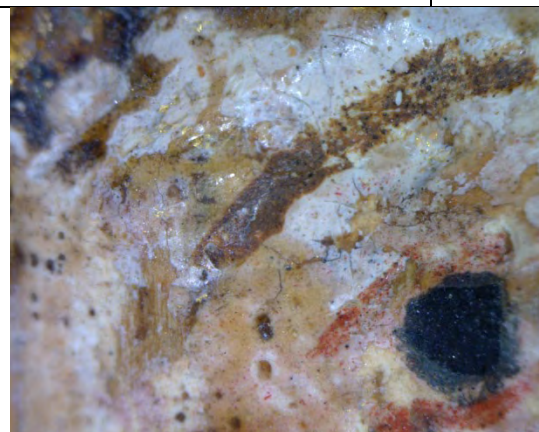
Området innenfor de grønne linjene er ikke overmalt. Her sees opprinnelig gull, grønn lasur, rød delvis laserende maling og blå opak maling.

Øvre del av vingen. Den ytre (øvre på bildet) delen av vingen er overmalt.

Engel 4. Mikroskopbilde av finger med negl. Den opprinnelige karnasjonen er veldig skadet og sees som rosa flekker på den hvite underliggende grunderingen. Neglene har vært markert med brun farge.

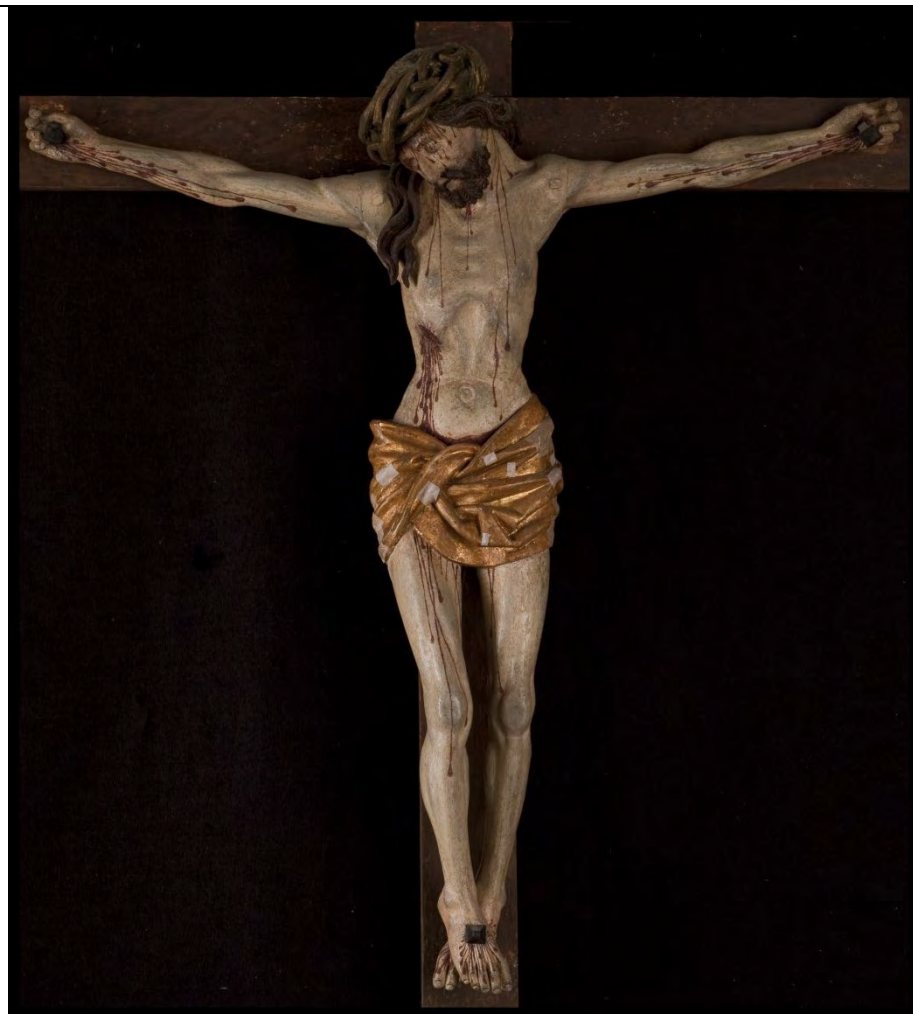

Engel 4. Mikroskopbilde av øye og øyenbryn. Her ligger det en blanding av opprinnelig og sekundær bemaling. Øyeeplet har vært markert med en rødbrun linje, iris har opprinnelig vært blå, men er nå overmalt av to forskjellige blå farger.

9.2.4 Krusifiksets 1500- talls bemaling

Krusifikset er avdekket i 1958 og står i hovedsak med opprinnelige farger synlig. Hår/skjegg har opprinnelig vært mørk brunt på en tynn, lys grundering. Det brune laget er halvtransparent og litt rødlig, med ulike størrelser på pigmentkornene.

Karnasjonen ligger på en grundering som generelt er tynn, men hvor tykkelsen varierer. På magen er grunderingen forholdsvis tykk. Den opprinnelige forholdsvis lyse karnasjonen består av to lag; en bunnfarge og et modellert topplag. I ansiktet er bunnfargen lysere enn modelleringslaget. Mye av det øverste laget i karnasjonsstrukturen er bevart på føttene, som et rosa lag. Det er brukt mye blått og rødt pigment i karnasjonen. Pigmentkornene har ujevn størrelse, noen er ganske store. Leppene er blå, øyentegningene er brune. Rundt øynene ligger det en blå skygge. Brystvortene er blå. Blodrennene er røde og halvtransparente. Karnasjonen overlapper det opprinnelige laget med rød bolus og gull fra lendekledet. Lendekledet har en tykk grundering. Bolusen er rød og er tettere/rødere enn på englene. Den opprinnelige forgyllingen på lendekledet er en polérforgylling. Rester av rød transparent lasur er funnet to steder på baksiden ved lendekledet, og i øvre kant av lendekledet på fremsiden. Dette kan muligens være en fórfarge. Det er ikke observert andre farger på gullet. Den forgylte torne kronen har en hvit, svært tynn grundering. Under gullet ligger en gulbrun gullgrunn. Forgyllingen ser ut til å ha vært oljebasert og bygget opp på samme måte som de forgylte områdene på Golgata. Over gullet er det grønn, halvtransparent maling.

Helhet front. Krusifikset. Foto tatt før behandling i 2012. Foto: Birger Lindstad

9.2.5 Golgatas 1500-talls bemaling

Golgata er delvis avdekket. Dette er sannsynligvis gjort av Kaland i 1960. Deler av den opprinnelige bemaling står derfor synlig. Overflaten er forstyrret av rester av overmaling. Stenene på Golgata har opprinnelig blålig grønne, rødbrune, mørk rødbrune og blek røde. Hovedfargene har vært forsiktig marmorert med kontrastfarger. De «gresskledde» områdene har vært forgylt og lasert med grønn farge, på samme måte som på skulpturenes baser.

Golgata på plass i skapet etter behandling i 2012. Foto: Birger Lindstad

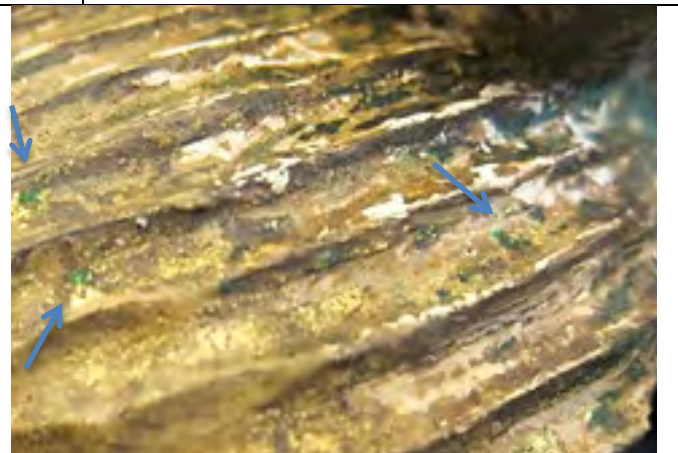
Sten med opprinnelig blekrød marmor med grønne årer i marmoren.

Sten med opprinnelig grønn marmor med blekrøde årer i marmoren.

«Gressbakke» med opprinnelig gull og rester av grønn lasur.

Til høyre sees en detalj av bildet til venstre. Den opprinnelige grønne lasuren sees som små grønne flekker på overflaten. Pilene markerer noen av restene av den opprinnelige lasuren.

9.3 Fløydører

Dørenes malerier er ikke overmalt og står med de opprinnelige maleriene. Opplevelsen er endret fordi farger er endret, det er skader i overflater, retusjer og misfarget ferniss. Ramtrærne står delvis med opprinnelig marmorering.

10 Tilstand før behandling i 2011- 2012

10.1 Oppbevaringsforhold

Alterskapet står på alteret i kirka. Alterskapet har stått i uoppvarmede rom til det ble satt inn i den nåværende kirken i 1870-årene og frem til 1899 da det ble satt inn to vedovner. Fotografier av interiøret i riksantikvarens arkiv viser en ovn omtrent midt i skipet ved inngangen mot nord, og en ovn i den sørøstre delen av skipet. Elektrisk oppvarming ble installert i slutten av 1930-årene og da ble vedovnene fjernet (Ørstavik 1990).

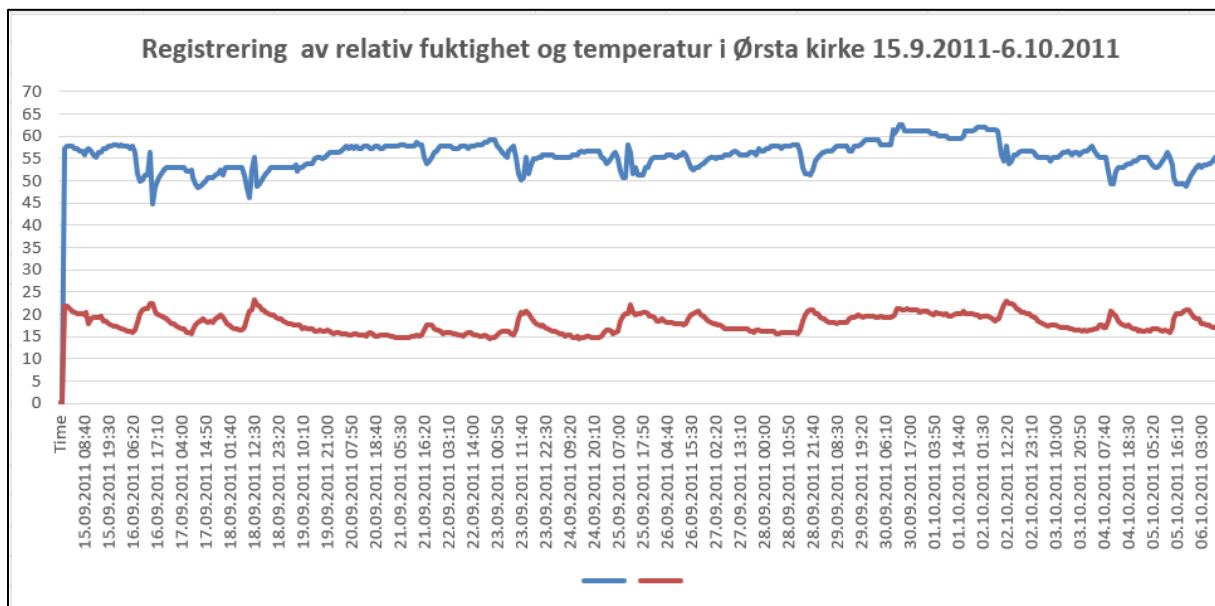
Klima

I Ørsta kirke hvor skapet oppbevares, er det generelt varierende relativ luftfuktighet.

Det er elektrisk oppvarming i form av rundovner under benkene. Ifølge kirkevergen, varmes kirken opp til 18 °C når den skal brukes. Når kirka ikke er i bruk står den i fyringssesongen med en grunnvarme på 12 °C. Oppvarmingen er termostatstyrt og følere er plassert på veggen i koret og under galleriet. Det er ingen soneinndeling av oppvarmingen i kirkerommet. Koret varmes opp med panelovner som er plassert en på hver side av koret. Sakristiet varmes opp med panelovn Fyringssesongen varierer noe, men oftest cirka 8 måneder (oktober -mai),

Klimamålinger

Det er gjort klimamålinger i Ørsta kirke i perioden 15.9. 2011-6.10. 2011.⁴¹

Registreringer i den begrensede, men oppvarmede, loggeperioden viser at temperaturen ligger mellom cirka 22 og 15 °C og at den relative fuktigheten ligger mellom 45 og 62%.

Temperaturen ligger høyere enn de satte temperaturene, mens den relative fuktigheten ligger i et område som, - om det ikke er en mengde fluktasjoner gjennom døgnet -, er lite belastende for alterskapet. Dette er dog ikke nok data til å si om alterskapet står i et akseptabelt klima i kirken.

10.2 Tilstand treverk og konstruksjon. Korpus

⁴¹ Øvrig klimainformasjon er usikker og kan ikke brukes. Det er ikke undersøkt om kirka fortsatt har det samme oppvarmingsregimet.

Tilstanden på konstruksjonen og arkitekturelementene er god. Det er ingen markerte råteskader og det er ikke observert insekter eller utflyvningshull etter insekter. På nedre del av bakveggen, -nordre side når skapet er plassert på alteret-, har treverket vært oppfuktet over en lengre periode. Dette kan ha skjedd når skapet var lagret på loftet.

10.2.1 Arkitekturelementer; skader, mangler og sekundære fester

Bakvegg

Enkelte av bordene i bakveggen har krummet seg og sprukket der de er spikret til bunnen. Se foto.

Sidevegger

Sideveggene er sekundært høvlet og nye hengsler for dørene er felt inn i treverket. Hengslingen må være gjort i forbindelse med at skapet var stilt ut i Amsterdam 1959. Sidene kan ha blitt høvlet da skapet ble montert inn i den nye altertavlen i 1870-årene.

Bakside korpus. Foto: B. Lindstad

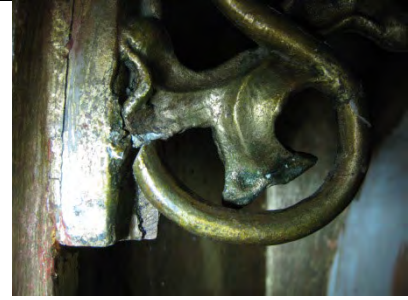

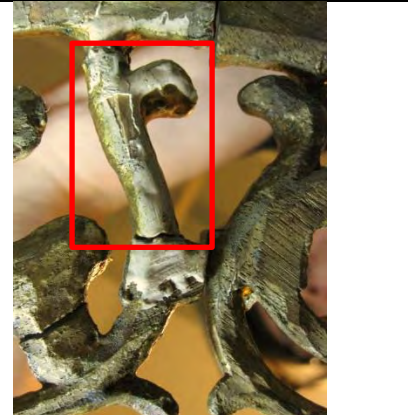
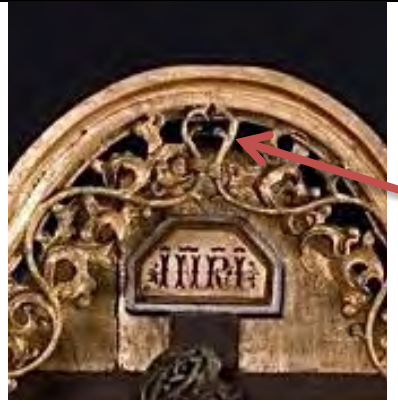
Alterskapets venstre side. Fremre, lyse del av siden er sekundær. Hengslene er sekundære

Søylar

Søylene er sekundært festet til sideveggene. Hver søyle er festet med to skruer.

Gjennombrutt dekor

Den gjennombrutte dekoren er sekundært limt på enkelte steder, men det er en ulimt sprekk i øvre, midtre del. Der er det også et sekundært element. Nede på betrakters venstre side er et lite element brukket av og borte.

		<p>Nedre venstre side av dekoren og detalj fra det samme området som viser at en del er brukket av og borte</p>
		<p>Bildet til venstre viser en sekundær innfelling i dekoren (baksiden). Pilen på bildet til høyre markerer hvor innfellingen er.</p>

Golgata

Det er en sprekk i den tykkeste delen av elementet som kan tyde på at elementet er skåret av en halv, eller en kvart stamme, med kjernen ned og inn mot bakveggen i skapet.⁴² Tilstanden er god.

10.2.2 Skulpturer

Tilstanden på treverk og konstruksjon på skulpturene er god, bortsett fra noen gamle råteskader i overflaten på Mariaskulpturens bakside.

10.3 Tilstand treverk og konstruksjon. Fløydører

Tilstanden er god, bortsett fra at fyllingene i dørene er krympet. Dette er særlig merkbart for den høyre døra (betrakters høyre).

I øvre del av ytre (korteste) ramtre er det en glippe mellom ramtre og speil på ca 3 millimeter, og der buen begynner i øvre del er det ca. 6 millimeter umalt tre. I dette området har speilet krympet ut av slissen i ramtreet og har ikke feste. Se foto til venstre.

En bit er slått av på nedre hjørne på indre (lengste) ramtreet på denne døra. Ytre ramtre er sekundært.

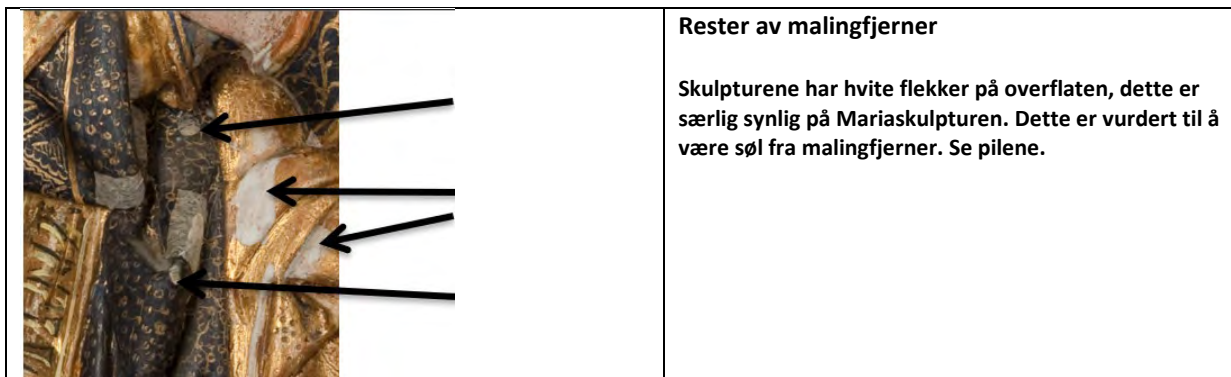
Se vedlegg 3. Dører

⁴² Konservator Barbro Wedvik som har undersøkt dette elementet skriver: «Denne er trolig original; det ligger grundering og rosa maling inne i sprekk. Om åpningen opprinnelig var like stor er uvisst. Det er eldre kittinger i kanten av sprekk, en av disse har løsnet».

10.4 Tilstand dekorlag. Korpus og dører

Følgende skadetyper ble registrert: smuss/støvt, stearinsøl, misfarget ferniss, degradert maling eller ferniss, løs maling i form av oppskallinger, tapt maling i form av avskallinger og slitasje i form av overrensede eller avdekkede områder og små riper i overflaten. På skulpturene er det også skader etter malingfjerner som ikke er renset av overflaten.

Den løse malingen var hovedårsak til at skapet ble tatt inn til behandling. Oppskallinger i malingslaget var det særlig på de tredimensjonale elementene. Tilstanden varierte fra element til element. Det var blitt lagt på forsidebeskyttelse for å holde malingen på plass. Cirka 10 % av den malte overflaten på skulpturene var dekket av japanpapir.⁴³ Det viste seg å være løs maling også utenfor de områdene som var sikret. Skadene hadde oppstått mellom treverk og grundering. Det var generelt et større behov for lokal festing av løs maling enn for en generell konsolidering av malingslaget. Det var lite utfall av maling. Oppskallingene i malingslaget på skulpturene var typiske klimaskader; variasjoner i den relative fuktigheten hadde ført til bevegelser i treverket som malingen ikke klarte å følge og som førte til at malingen slipper fra underlaget. Særlig på de tredimensjonale elementene og på bakveggen i korpus, hadde treverket krympet slik at det flere steder ikke var plass til hele malingslaget og det hadde dannet seg en lomme mellom dekorlaget og treet.

Det er få områder på de tredimensjonale elementene hvor malingen var påfallende endret. På Mariaskulpturen er en antatt rød farge på kjoleforet bleket bort. Opplevelsen av gullet forstyrres av at det er gull fra forskjellige perioder. Det er ingen påfallende slitasjeskader på malingsflaten, bortsett fra på gullet på skulpturene. Det er usikkert om slitasjen på det sekundære gullet er gjort bevisst. Det er skader i den opprinnelige malingen som skyldes fjerning av overliggende maling.⁴⁴

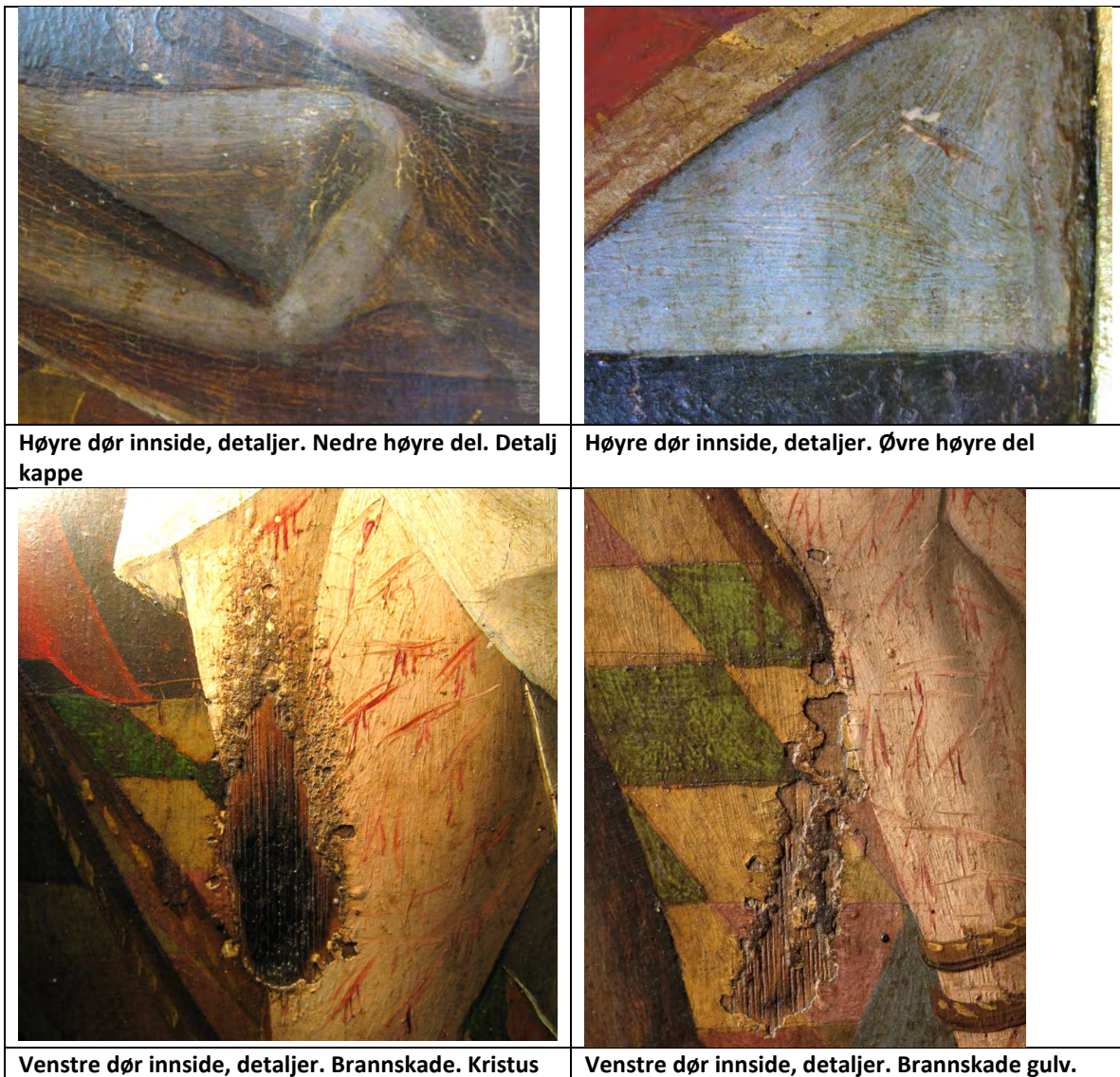
Maleriene er meget velbevart og lite av den opprinnelige malingen er tapt. Malingstrukturen er som forventet for perioden; en krittgrunn er strøket på treverket, krittgrunnen er påført et transparent, lyst isolasjonslag etter at undertegningen er påført med sort maling. Deretter er fargene påført og motivet bygget opp. Maleriene har opprinnelige vært fargesterke med generelt klare farger. For eksempel viser mikroskopundersøkelser at Kristus sin nå nærmest grå kappe i Tornekroningsmotivet

⁴³ «Den eldste forsidebeskyttelsen var lagt på med animalsk lim, trolig gelatin, og med japanpapir med korte fibre som går i oppløsning når det fuktes. Å fjerne fibre uten å skade overflaten var krevende; limet må fuktes for å løses, men samtidig løses bolusen opp. De løse papirfiberne måtte fjernes i den våte bolusen, før limet tørket igjen. De siste forsidebeskyttelsene er påført med voks og normalt, langfibret japanpapir. Disse var enkle å fjerne, men voksen hadde stedvis trukket helt gjennom papiret og lagt seg på overflaten, uten å ha feste i papiret. Den gjennomtrukne voksen alene fungerte også konsoliderende på overflaten. Overskuddet av voks ble fjernet mekanisk.» (Barbro Wedvik)

⁴⁴ Barbro Wedvik skriver om engel IV som ble avdekket av B. Kaland: «Hudpartiene har noe delaminering mellom originale malingslag og restene av overmaling. Disse områdene bærer preg av å ha blitt avdekket mekanisk: det er skrapeskader etter skalpell i malingfilmen og det ligger øyer av overmaling igjen flere steder».

har røde og blå pigmentkorn. Kappen har trolig opprinnelig hatt en farge nærmere purpur, slik teksten foreskriver.⁴⁵ IR-undersøkelser viste at undertegningene er utført med pensel, er meget detaljerte og at det synlige maleriet følger undertegningene, bortsett fra for noen ansikter, hvor den synlige malingen avviker noe fra undertegningen. Et vindu i veggen bak engelen Gabriel, på den høyre døras utside, finnes kun på undertegningen.

Undersøkelse med ultrafiolett lys viste blant annet slitasje og uregelmessigheter i fernisslaget på maleriene som sist ble rensert og fernissert av Kaland i 1960. Fernisslagene hadde gulnet, særlig den oljebaserte fernissen som var påført en gang tidlig på 1900-tallet. Endring av fargene i seg selv og gulningen av fernissen og smuss har bidratt til å dempe malerienes farger. Ved den sekundære sammenlimingen av fyllingene tidlig på 1900-tallet var det sølt lim inn på malingflaten. Dette limet trekker av malingen. Maleriene på fløydørene har flere mekaniske skader i overflater, endrede farger og misfargede rester av ferniss og annet som har rent på overflaten. Fargene og overflaten er endret og skadet. Se foto nedenfor. Maleriene på dørene har flere brannskader. Se vedlegg 3. Dører

⁴⁵ Markus 15:17: «og de klødde ham i en purpurkappe, og flettet en tornekrone og satte på ham» <http://no.bibelsite.com/mark/15-17.htm>

Venstre dør innside, detaljer. Brannskade. Stearin.

Venstre dør innside, detaljer. Lim. Skader ved skjøt.

Foto tatt i UV-«lys» viser den sist påførte og ujevne fernissen på fløydørenes utsider

11 Behandling 2011 -2012

11.1 Mål for selve behandlingen

Målet for behandlingen var

- å konservere alterskapet for å unngå tap av maling
- å restaurere korpus med minimale tiltak slik at utseende ikke vesentlig endres
- å rense malerierne på dørene slik at den opprinnelige fargebruken kunne komme mer til sin rett

Forutsetningene var at

- 1800-tallets og Kalandts tilføyelser i hovedsak skulle beholdes
- Rensingen av malerierne på dørene ikke skulle være en uakseptabel belastning på overflaten eller strukturen

Overmalingen er vurdert til ikke å være en belastning for den bevarte opprinnelige dekoren.

De beslutninger som er tatt i forhold til behandling av alterskapet kan vurderes som forholdsvis pragmatiske. Beslutningene er forankret i ønsket om å ta vare på gjenstanden som et historisk dokument hvor de faser skapet har vært gjennom fortsatt er bevart på gjenstanden. Kritiske røster kan hevde at denne beslutning ikke tar hensyn til skapet som kunstobjekt, ettersom dagens utseende ikke yter middelalderens opprinnelige skap med en flott polykromi full rett.

Beslutningen om behandling er også tatt ut ifra de økonomiske rammene for prosjektet og alterskapets bevaringstilstand. Beslutning om behandlingen i 2011-2012 er tatt av Riksantikvaren og NIKU. Menigheten har ikke vært direkte involvert i denne prosessen.

11.2 Konsolidering og rensing

Se:

Vedlegg 2. Anvendte midler til behandling av skapet

Vedlegg 3. Fløydører

Vedlegg 5 Konsolidering og rensing

Konsolidering og rensing er til dels utført i samme operasjon, dels som to parallelle operasjoner. Umalt treverk og metall er kun støvrenset.

11.2.1 Konsolidering

Løs maling er festet tilbake på plass ved hjelp av Lascaux medium for consolidation (LMC/LMK). Matt maling og er konsolidert med størlim 2,5 % i vann. Krittgrundering bak skulpturene på bakveggen i korpus og annen løs grundering ble også konsolidert med 2,5% størlim i vann. Kun nødvendig behandling er utført. All behandling er utført lokalt og ikke som en generell konsolidering.

Limet ble påført med spisspensel under mikroskop eller ved betraktning med det blotte øyet. I områder med store skjulte lakuner måtte lim tilføres fra flere kanter og i flere omganger. Noen

steder måtte det tas hull på overflaten for å komme til med lim. Limet myknet grunderingen. Varmeskje ble brukt der dette var nødvendig.

Særlig på de tredimensjonale elementene ble det utført mye konsolidering.

Konsolideringen av de tredimensjonale elementene i korpus var tidkrevende, men ikke spesielt komplisert. Malerienes få oppskallinger ble konsolidert med LMC.

Vi vurderer konsolideringen til å være vellykket.

11.2.2 Rensing

Støv og stearin/voks er fjernet fra alle tilgjengelige malte flater. Tørr- og våtrensen er benyttet og metoden er tilpasset malingsflaten. Stearin/ voksrester er fjernet mekanisk og med løsemidler.

Når det gjelder den videre rensingen er det utprøvd en rekke rensemidler og rensemetoder, særlig for rensing av maleriene. Det har vært en omfattende diskusjon om hva som burde renses, fordeler og ulemper ved en eventuell rensing og med hvilke midler ytterligere rensing skulle foretas.

Skulpturene i korpus: Maria og Johannes

På Maria ble hvite «renn», vurdert til å være gammel malingfjerner, løstnet med skalpell og deretter løftet bort med white spirit og rensepinne. På Maria og Johannes ble hudområdene, samt de blå kappekantene, først renses med deionisert vann, deretter med 2% triammoniumcitrat i deionisert vann. Overmaling på karnasjonen var påbegynt fjernet av B. Kaland. Gjenværende overmaling på karnasjonen ble fjernet mekanisk ved betraktning gjennom binokular.⁴⁶ Gull på draktene, (bolusforgylling) ble renses med lavaromatisk white spirit. Kappekantene med skrift ble kun tørrensset, fordi de nyere retusjene (B. Kaland) var meget sårbare.

Skulpturene i korpus: De fire englene

Etter støvfjerning ble gullet (oljeforgylling) stedvis renses med saliva på bomullspinne. Karnasjonen ble renses med 1 og 2 % triammoniumcitrat i deionisert vann.

Krusifiks

Kristusfiguren og korsets for- og baksider, ble tørrensset med myk pensel og støvsuger.

Forsiden av Kristusfiguren, bortsett fra lendekledet, ble deretter renses med saliva. Lendekledet ble stedvis renses med saliva på bomullspinne.

På korset ble gull/sølv renses med lavaromat white spirit på bomullspinne.

Oppsiden (støvsiden) av korsarmene ble renses med saliva. Øvrig maling på korset ble renses med polyuretan-svamp pga vannløselige retusjer. Baksiden ble også renses med polyuretan-svamp.

Golgata

For- og baksider ble tørrensset med myk pensel og støvsuger. Malingsoverflaten ble deretter renses med saliva. En del av malingsrestene etter overmalingen ble fjernet sammen med smuss. Noen brune rester, trolig lim, ble fjernet med varmt vann.

⁴⁶ Overmaling som ikke var visuelt forstyrrende ved vanlig betraktning etter remontering av skulpturene ble ikke fjernet.

Fløydører

Mange timers undersøkelser la grunnlaget for en forsiktig overflaterensning av dørenes malerier. Rensning av malerier er generelt et stort inngrep, og den grønne fargen hadde gjennomgått en kjemisk endring som viste seg som mørke eller brune flekker på overflaten. Dette kunne bety at overflaten ikke kunne renses. Først etter å ha innhentet ekspertise fra en av de ledende kjemikerne innen konservatorfaget, Jaap Boon, AMOLF⁴⁷, besluttet vi å fjerne overflatesmuss og ferniss fra maleriene. Men fortsatt ligger rester av fernissen fra tidlig 1900-tall på maleriet. Fjerning av denne fernissen betydde en for stor belastning for originalmaleriet, så vi gjorde som Kaland; lot det ligge og håper at ettertiden kan finne en skånsommere metode for å fjerne restene av denne fernissen.

Det var nødvendig å gjøre rensingen trinnvis. Dørene ble smussrenset med polyuretansvamp. Deretter ble maleriene rensset med triammoniumcitrat 3% i vann. Det nyeste fernisslaget ble fjernet med etanol/isooctan løsning (3:1).

Ved den sekundære sammenlimingen av fyllingene tidlig på 1900-tallet var det sølt lim inn på malingflaten. Dette limet trekker av malingen og måtte fjernes, noe som i 2011 krevde flere dagsverk og konstant bruk av mikroskop for ikke å skade den originale malingen.

11.3 Retusjering og fernisering

Retusjering ble utført med tørrpigment og 20 % Paraloid B72 i metoksypropanol som bindemiddel.

Forgylte områder ble retusjert med shellgold og gouache.

	
	<p>Foto over viser Johannes skulpturens høyre arm før og etter retusjering med Shellgold og Gouache påført i parallelle streker. Til venstre sees Shellgold. Dette er bladgull som er revet, rensset og blandet med Gummi arabicum som bindemiddel.</p> <p>Nedenfor sees Johannes ansikt før og etter retusjering. Fargeforskjell i fotografiene skyldes forskjellige optaksforhold.</p>

⁴⁷ Instituttet AMOLF er et av forskningsinstituttene under Foundation for Fundamental Research on Matter (FOM), som igjen er en del av Netherlands Organisation for Scientific Research (NWO). Materialet i forbindelse med vurderingene gjort av Jaap Boon ligger i NIKUS fellesområde, på prosjektet (2022).

Ingen fernisering ble foretatt i korpus med unntak av karnasjonsområdene på Maria og Johannesskulpturen. Disse områdene ble fernisert før retusjering med 8 % Paraloid B72 i Shellsol A.

11.3.1 Fløydører

Etter rensing ble utfall ned til grundering retusjert med 20 % Paraloid B72 i metoksypropanol og tørrpigment.

Anvendte pigmenter til retusjering på maleriene: Titanhvitt, jernoksidsort, brent umbra, grønn umbra, rå umbra, rå sienna, brent sienna, gul oker, engelsk rød, kadmium rød, kadmium gul lys, kadmium goloransje og ultramarin.

Deretter ble dørene fernisert med 8 % Paraloid B72 i Shellsol A.

Litteratur

Engelstad, E. 1936. Senmiddelalderens kunst i Norge. Universitetets oldsaksamling. Oslo.

Hoff, A.M.1994: Altarskåpet i Ørsta kyrkje. I: Tidsskrift for Sunnmøre Historielag, 1994,1-9.

Kaland, B. 1960. Restaureringsrapport. Alterskapet i Ørsta kirke. Upublisert rapport i Riksantikvarens arkiv

Leeuwenberg, J. 1959. Een nieuw facet aan de Utrechtse Beeldhouwkunst III. Vijf Utrechtse Altaarkasten i Noorwegen. I: Oud Holland, 79–102

Oellermann, E. 1983. Dokumentation der Arbeitsweisen der Künstler und Handwerker. – I: Bauer, G. Red. - Der Hochaltar der Schwabacher Stadtkirche. – Schwabach:119-163

- Olstad, T.M.2008. Alterskapet i Hadsel kirke – et alterskap fra senmiddelalderen attribuert til Lekagruppen. NIKU rapport 21. Oslo
- Olstad, T. M. 1984. Et senmiddelalder-alterskap tilhørende A 225 Røst kirke. Undersøkelles- og restaureringsrapport. - Upublisert eksamensoppgave. Riksantikvarens arkiv. – Oslo.
- Olstad, T. M. 2001. Konservering av alterskapet i Grip kirke. Rapport fra forprosjekt 2001 og prosjektbeskrivelse for 2002-2003. – Upublisert notat fra NIKU til Riksantikvaren. - Oppbevares i Riksantikvarens arkiv.
- Olstad, T. M. 2002. Det gyldne hollandske alterskap i Leka kirke, Nord-Trøndelag. Konservering og restaurering. - NIKU publikasjoner 120:1-57. – Oslo.
- Olstad, T. M. & Kempton Moltubakk, H. 2011. A 314 Ørsta kirke. Vurdering av alterskap, epitafium og limfargedekorerte materialer. Rapport etter befarig 12. januar 2011. NIKU Oppdragsrapport nr.12/2011
- Olstad, T.M.2014. The so-called “Leka group”: new information based on examination of four triptychs. I: Paint and Piety: Collected Essays on Medieval Painting and Polychrome Sculpture Noëlle L.W. Streeton, Kaja Kollandsrud (eds). Archetype Publications, London, 161-180
- Olstad, T.M., Stornes, J.M. & Thomas Seip Bartholin, T.S., 2015. When dendrochronology corroborates: Art history. I. European Journal of Science and Theology 159 – 169
- Rief, M. 2006. Eingekerbte Hausmarken auf baltischen Wagenschott-Brettern des 14.–16. Jahrhunderts.I: Zeitschrift für Kunsttechnologie und Konservierung. 20.Jahrgang 2006, Heft 2, 309–323
- Storsletten, O. 1990. Stavkirken i Ørsta. Konstruksjon og form. I: Ørstavik, R. 1990. Ørsta kyrkje gjennom tidene. Ørsta 1990. 23-29
- Strøm, H. 1766/2002. Fysisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør, beliggende i Bergens Stift i Norge, Sorø 1762 (bd. 1), 1766 (bd. 2) (transkribert utg. Volda 2002).Volda
- Wilson, J.C.1990. Workshop patterns and the Production of paintings in Sixteenth-Century Bruges' in The Burlington Magazine, Vol.132, No.1049 (August 1990) 523-527.
- Wazny, T. 2005. The origin, assortments and transport of Baltic timber: historic-dendrochronological evidence. I: C. Van de Velde, J. Van Acker, H. Beeckman & F. Verhaeghe (eds.), Constructing Wooden Images: Proceedings of the symposium on the organization of labour and working practices of late Gothic carved altarpieces in the Low Countries, Brussels, Oct.2002: 115–126. VUB Press, Brussel
- Ørstavik, R. 1990. Ørsta kyrkje gjennom tidene. Ørsta 1990. 11-12
- Arkivalia i Riksantikvarens arkiv

12 Vedlegg

12.1 Valg av midler til behandling av malinglaget

Konsolideringsmidlet skulle først og fremst fungere som et klebestoff mellom grunderingen og treverket på lokalt behandlede områder. Følgende kriterier ble satt opp for valg av konsolideringsmiddel.

- Midlet må ha gode bruksegenskaper. Det bør kunne løses i løsemiddel som ikke innebærer en helserisiko for konservatoren. Påvirkningstid på strukturen og opptørkingstid, bør være slik at prosessen er mest mulig effektiv. Overflødig konserveringsmiddel må kunne fjernes fra overflaten uten risiko for malingen
- Midlet må ha god inntrengning. Midlet må ha en viskositet som gjør at det lett trenger inn i strukturen, men ikke bedre enn at det danner en film, slik at det er mulig å feste også nærmest lukkede "lommer" i strukturen
- Midlet må gi mulighet for lokal behandling. Ettersom en generell konsolidering ikke er nødvendig, er det en fordel at man i størst mulig grad begrenser tilførsel av konsolideringsmiddel. Det betyr at inntrengningsevnen ikke må være så god at midlet forsvinner inn i hele strukturen
- Midlet må ikke være til hinder for senere konsolidering av skapet
- Midlet må ha god fleksibilitet. Det behandlede alterskapet skal flyttes fra en relativ fuktighet som ligger på 45-60 % (NIKUs konserveringsatelier) til en relativ fuktighet som varierer mellom 70 og 30%. Dette krever et konserveringsmiddel som kan følge treets bevegelser og er i stand til å bevare bindekraft under belastning. Midlet må tåle temperatursvingninger over frysepunktet. Ørsta kirke er oppvarmet i fyringssesongen
- Midlet må ha gode aldringsegenskaper. Det er en fordel at bindingene i midlet brytes ned og at midlet på lang sikt mister bindekraft.
- Midlet må ha gode nok klebeegenskaper. Midlet bør brukes slik at det i størst mulig grad tilpasses den strukturen det tilføres.

Størlim, som lages av størens svømmeblære, og det syntetiske klebe- og konsolideringsmidlet Lascaux Medium for Consolidation (LMC) er brukt ved konsolideringen av alterskapet.

Varmespatel ble generelt anvendt for å myke opp harde malingflak og sikre god vedheft. Hoveddelen av konserveringen av malingsjiktet ble gjort ved betraktning gjennom lupe eller binokular. LMC er brukt på alle konsoliderte elementer. Størlim er kun brukt i den blå himlingen i korpus.

Det var nødvendig å bruke begge de to anvendte midlene for å oppnå et godt resultat. Det syntetiske middelet LMC ble brukt i større utstrekning enn størlim fordi man lettere kan kontrollere og begrense det området hvor lim tilsettes og fordi åpentiden på limet er kort. Størlimets fordel er at dette limet brytes ned på samme måte som de opprinnelige naturlige limstoffene brukt i malingen. Problemet med størlim er at det ofte trekker for godt inn i strukturene, slik at det ikke dannes et limsjikt der man ønsker en klebeflate og at et større område enn nødvendig tilføres lim. Størlim ble derfor kun brukt i himlingen og andre matte områder i korpus. Alle elementene er kontrollbehandlet av en annen konservator en gang etter første konservering. Skulpturene er kontrollbehandlet to ganger. Dette for å være sikker på at alle svake områder er funnet og behandlet.

12.2 Vedlegg 2. Anvendte materialer

Testing	Metode	Materialer, Handelsnavn	Materialer, kjemisk sammensetning	Område utprøvd/ materialet anvendt
Konsolidering				
Festing av maling	Lokal konsolidering med spisspensel	Lascaux Medium for konsolidering Lascaux, Sveits	Vannbasert polymerdispersjon Ufortynnet	Korpus, skulpturer malerier,
Festing av maling	Lokal konsolidering med spisspensel og flate-konsolidering	Størlim, som lages av størens svømmeblære	Tynnet med vann til 2,5% løsning	Matte områder i korpus
Rensing				
Rensing	Tørr-rens	Polyuretansvamp, rensesvamp	Polyuretansvamp	Stor sett på alle områder. Ikke brukt på baksiden.
Rensing	Våtrens	Saliva, spytt		Ved våtreng på skulptur
Rensing	Våtrens	Triammoniumcitrat 3 %	Vann med triammoniumcitrat	Malerier. Overflatesmuss
Rensing	Våtrens	2% triammoniumcitrat i deionisert vann.	Deionisert vann med triammoniumcitrat	På Maria og Johannes ble hudområdene, samt de blå kappekantene, først rensed med deionisert vann, med deretter med 2% triammoniumcitrat i deionisert vann.
Rensing	Våtrens	Deionisert vann	Deionisert vann	
Rensing	Våtrens	Exxol D60	Lavaromat white spirit.	Gull på draktene, (bolusforgylling)
Rensing	Våtrens	Etanol/isooktan løsning (3:1).	Etanol (C ₂ H ₅ OH) Iso oktan(CH ₃) ₃ C-CH ₂ -CH(CH ₃) ₂ .	Fjerning av ferniss på maleriene
Fernisering				
Fernisering	Påført med fordriver	8 % Paraloid B72 i Shellsol A.		Maleriene. Retusjfernis Maria og Johannes sine hudområder
Retusjering				
Retusjering	Strekretusjer med spisspensel påført etter retusjeringsfernis	20 % Paraloid B72 i metoksypropanol og tørrpigment. Pigmenter: titanhvitt, jernoksidsort, brent umbra, grønn umbra, rå umbra, rå sienna, brent sienna, gul oker, engelsk rød, kadmium rød, kadmium gul lys, kadmium gul oransje og ultramarin.		I hovedsak til retusjering av malerier og skulpturer
Retusjering		Shellgold	Rent gull med gummiarabicum som bindemiddel	Skulpturscener/ arkitektur

12.3 Vedlegg 3. Fløydører

Tabellen nedenfor beskriver ramtrærne. Beskrivelsen er gjort av Barbro Wedvik.

Høyre dør: innside til venstre, utside til høyre

<p>Signaturliste:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ sekundært ramtre og maling ■ nyere retusj ■ opprinnelig maling, avdekket overmaling, sekundære blomster ■ opprinnelig maling, overmaling delvis avdekket ■ opprinnelig maling, overmalt ■ 		<p>Signaturliste:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ sekundært ramtre og maling ■ nyere retusj ■ opprinnelig maling, overmaling avdekket ■ opprinnelig maling, overmaling delvis avdekket ■ opprinnelig maling, overmalt ■ 	

Venstre dør: innside til venstre, utside til høyre

<p>Signaturliste:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ sekundært ramtre og maling ■ nyere retusj ■ opprinnelig maling, avdekket overmaling, sekundære blomster ■ opprinnelig maling, overmaling delvis avdekket ■ opprinnelig maling, overmalt ■ 		<p>Signaturliste:</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ sekundært ramtre og maling ■ nyere retusj ■ opprinnelig maling, overmaling avdekket ■ opprinnelig maling, overmaling delvis avdekket ■ opprinnelig maling, overmalt ■ 	

12.3.1 Høyre dør. Beskrivelse

Barbro Wedvik, oktober 2011. Observasjoner under arbeid med fløydørene. Beskrivelse, tilstand, behandling

Kontruksjon: Ramtre og speil. Eik

Mål

Mål hele døra	Mål ramtre	Mål speil
Indre kant: 99,3 cm Ytre (høyre) kant: 64,5 cm, deretter begynnende bue Nedre kant: 56,7 cm Tykkelse: 2,7 cm	Mål ramtre Nedre: varierer fra 6,8 cm til 7,1 cm Ytre ramtre: 6,1 cm Indre ramtre: varierer fra 5,5 til 5,7 Øvre: (ikke notert)	Tykkelse: ca 4 mm Lysåpning nedre: 45 cm Lysåpning høyde, laveste side: 58 cm. Lysåpning høyde, høyeste side: 86,5

Ramtre, sammensetning: Tapping/slissing.

Tapper i nedre ramtre, tapphull i sideramtrær. To pluggen oppe og nede på indre ramtre, kun én oppe og nede på ytre ramtre. Det er et gjennomgående hull omtrent midt på indre ramtre.

Profil ramtre: Enkel, fas. Store hengsler, sekundære.

Bemaling ramtre: Grundering: hvit eller lys. Kritt?. Kvademarmorering i hvitt og grønt/hvitt og brunrødt

Maleri utside dør

Motiv: *Bebudelsen*, erkeengelen Gabriel.

Grundering

Ja. Hvit eller lys. Forholdsvis tynt påført. Påført etter at speil var satt i ramme, det ligger «voller» mot ramtre. Er grunderingen seiset eller er det lagt et tynt fargelag? Det kan se ut som om det ligger et brunlig slør over grunderingen.

Undermaling/tegning/riss

IR-vurdering: Undertegningene er utført med pensel og mørk, trolig karbonholdig maling. Opptil 4 mm? brede streker. Løs og ledig skisse. De malte figurene følger stort sett undertegningene, men ikke helt. For eksempel viste IR-opptakene et vindu på veggen bak Gabriel som ikke har blitt malt.

Sjakk-mønsteret på gulvet er risset inn. Linjalrette linjer. Innrissingen ser ut til å være utført i den gulbrune malingen, deretter er rødt malt inn.

Malingslag

Utsparing: Lokalfargene er malt kant i kant, eller med noe overlapp. Det er gjort lys/skygge modellering. Brokader: Ingen bruk av metall.

Ferniss

Det ligger brune ansamlinger flekkvis på overflaten. UV-opptak viser at maleriene er fernissert.

Maleri innside dør

Motiv: Tornekroning*Grundering*

Ja. Hvit eller lys. Forholdsvis tynt påført. Påført etter at speil var satt i ramme, det ligger veller mot ramtre. Er grunderingen seiset eller er det lagt et tynt fargelag? Det kan se ut som om det ligger et brunlig slør over grunderingen.

Undermaling/tegning/riss

IR- vurdering: Undertegningene er utført med pensel og mørk, trolig karbonholdig maling. Opptil 4 mm? (sjekk) brede streker. Løs og ledig skisse. De malte figurene følger stort sett undertegningene, men ikke helt. Sjakkmonsteret på gulvet er risset inn. Linjalrette linjer. Innrissingen ser ut til å være utført i den gulbrune malingen, deretter er rødt malt inn.

Malingslag

Utsparing: Lokalfargene er malt kant i kant, eller med noe overlapp. Det er gjort lys/skygge modellering. Brokader: Ingen bruk av metall.

Ferniss

Det ligger brune ansamlinger flekkvis på overflaten. UV-opptak viser at maleriene er fernissert.

12.3.2 Høyre dør. Tilstand**Ramtre**

I øvre del av ytre (korteste) ramtre er det en glipe mellom ramtre og speil på ca 3 millimeter, og der buen begynner i øvre del er det ca. 6 millimeter umalt tre. I dette området har speilet krympet ut av slissen i ramtreet og har ikke feste. En bit er slått av på nedre hjørne på indre (lengste) ramtre.

Ramtreet med hengsler er sekundært.

Bemaling: Når stammer «krusedullene» over marmoreringen på ramtreet fra? Kaaland forteller i sin rapport, 1960, at han har fjernet overmaling på ramtre, og at denne overmalingen var en gjentakelse av den opprinnelige dekoren.

Speil/Fylling

Speilet har krympet på begge sider, mest på høyre. Malingsvullen som ble dannet inn mot ramtreet da speilet ble malt er ca 3 millimeter inne på hver side i dag

Maleri utside dør (Motiv: Bebudelsen, erkeengelen Gabriel)*Grundering*

I dag er det er noen få avskallinger ned til treverk som ikke er behandlet. Disse befinner seg langs sprekken mellom bordene i speilet. Noe av malingen i dette området er løs, andre steder ser malingen løs ut fordi den står på høykant ned i sprekken mellom bordene. Ellers ser grunderingens tilstand ut til å være stabil.

Malingslag, endringer og skader

I områder der malingen er påført tykkere har den et spesielt krakeleringsmønster. Har den hatt tørkeproblemer? Ligger den på en for fet bunn? Det kan se ut til at flere av fargene har blitt transparente med tiden.

Noe løs maling grunnet svikt i vedheft mellom grundering og malingslag. Disse skadene befinner seg særlig langs sprekken mellom bordene i speilet. En oppskalling er forsidesikret nede i venstre hjørne.

Noen få andre oppskallinger. Disse er stabile. Oppskallingenes stabilitet bør sjekkes igjen før skapet skal leveres tilbake.

De brune ansamlingene langs sprekken på midten av speilet ser ut til å trekke malingen av i små flak. Trolig lim fra sprekken.

Øvrige brune flekker: uvisst hva dette er. Trolig ikke ferniss. Fluorescerer ikke. Rensetester på grønn maling (leggen på figur) på maleri innside. Løses ikke med etanol, aceton, etylacetat.

Brannskader: Speilet har en skade etter varme/flamme ut mot høyre side. 3,5 – 4,5 cm fra høyre ramtre, ca 20 – 35 cm fra nedre ramtre. Trolig fra stearinlys som har stått for tett inntil. Bart tre i midten av skaden (ca 3,5 cm langt område), sotete og knudrete maling rundt. Sotskadene strekker seg langt oppover.

Mørkt renn (harpiks? Lim? Maling?) rett til venstre for varmeskaden.

Noe stearinsøl på overflaten. Noen små malingsflak som har havnet på feil sted.

Det er mange retusjer, men det ser ut som om de fleste ligger rett på grunderingen. Mange retusjer langs hele venstre kant av bilde. Jfr. foto av skader, ukjent årstall (før Engelstad) fra RA arkiv. Er det renn fra fugleekskremitter?

Ferniss

Overflaten er fernissert. Ref. Kaalands rapport fra 1960: Matt mastiks, trolig tilsatt voks. Kaalands skal ha fjernet tykk, gammel ferniss før han la på den nye. Overflaten har flekkvis mørke partier. Dette kan være ferniss som Kaaland ikke har fått fjernet.

Maleri innside dør. (Motiv: Tornekroning)

Grundering

I dag er det er noen få avskallinger ned til treverk som ikke er behandlet. Disse befinner seg langs sprekken mellom bordene i speilet. Noe løst, eller har de bare løftet seg? Ellers ser grunderingens tilstand ut til å være stabil.

Malingslag

Noe løs maling grunnet svikt i vedheft mellom grundering og malingslag. Disse skadene befinner seg særlig langs sprekken mellom bordene i speilet. Brune ansamlinger ser ut til å trekke malingen av i små flak langs sprekken på midten av speilet. Dette er trolig lim.

Øvrige brune flekker: Særlig tydelig i de grønne partiene, men finnes også i mange av de andre fargene. Kan være en reaksjon i malinglaget. Dette er trolig ikke ferniss; fluorescerer ikke. Jfr. renssetester på grønn maling (legg) på maleri innside. Løses ikke med etanol. Aceton ser ut til å brette opp ansamlingen/filmen, etylacetat også noe.

En del av fargene har alderskrakeleringer. Disse er mer synlige i lyse områder, som i karnasjonene. I områder der malingen er påført tykkere har den et spesielt krakeleringsmønster. Har den hatt tørkeproblemer? Ligger den på en for fet bunn? Det kan se ut til at flere av fargene har blitt

transparente med tiden, undertegningene viser gjennom mange steder. Særlig tydelig på røde drakter og gul legg.

Retusjer langs sprekken på midten. Retusjer langs kantene der umalte områder har blitt synlig på grunn av krymping eller forflytning. Søl av «gull»maling fra nedre ramtre i nedre kant av maleriet. Vannløselig rødt malingsøl fra ramtre i samme område.

Mange retusjer langs sprekken på midten, men det ser ut som om de fleste ligger rett på grunderingen.

Brannskader: Malingen har flere skader som kan skyldes varme/flamme fra stearinlys ut mot venstre side. 2 – 6 cm fra venstre ramtre, ca 14 – 28 cm fra nedre ramtre (marker ut på foto). Knudrete maling, avskallinger ned til grundering, mørke (sot?) partier rundt.

En del stearinsøl på overflaten, mest i nedre venstre del.

Ferniss

Overflaten er fernissert. Ref. Kaland's rapport fra 1960: Matt mastiks, trolig tilsatt voks.

Kaland skal ha fjernet tykk, gammel ferniss før han la på den nye. Overflaten har flekkvis mørke partier. Dette kan være ferniss som Kaland ikke har fått fjernet.

12.3.3 Høyre dør. Behandling

Ramtre

Ramtre utside ble rensset med vann/saliva. Ramtre innside ble konsolidert med LMK og rensset med polyuretansvamper.

Maleri utside dør

Konsolidering av løs maling. En oppskalling i felt i nedre venstre hjørne var sikret med forsidesikring. Oppskallingen ble konsolidert med LMK, silikonpapir og fingerpress.

Rensing av overflatesmuss: triammoniumcitrat 3 %, samt etterrens.

Overskudd av lim i limskjøtt mellom de to panelbordene er blitt fjernet. Limet er animalsk og lar seg mykne og delvis fjerne med vann og varme. Restene etter våtrengingen ble fjernet mekanisk med skalpell.

Rester av en eldre gulnet/mørknet ferniss er blitt fjernet eller tynnet i områder der den var visuelt forstyrrende. De visuelt mest forstyrrende fernissrestene er i form av klumper, og i form av større områder langs maleriets kanter.

Klumper med stearin, eldre skittansamlinger, en del eldre retusjer samt malingsøl er også fjernet. Rensingen er utført med skalpell og/eller etanol: isooctan 2:1. En del mørke fernissrester og misfargede retusjer ligger nede i skader, noen av disse er også blitt fjernet/tynnet. Mørknet ferniss som ligger nede i krakeleringer er ikke forsøkt fjernet.

På maleriets høyre side er det et større område som ser ut til å ha mer bevart eldre ferniss enn resten av maleriet. Se UV-opptak. Den tidligere partielle fernissrensingen gjør at det i dette tilfellet er vanskelig å tolke hvordan kappe og vinge er utformet

Maleri innside dør

Konsolidering av løs maling: Noen få takformasjoner ble konsolidert med LMK, silikonpapir og varmeskje. Lim trakk inn i oppskallingene, men malingen er hard og lot seg ikke mykne nok til å legges ned.

Rensing av overflateskitt: triammoniumcitrat 3 %, samt etterrens.

Overskuddet av lim i limskjøten mellom de to panelbordene ble fjernet. Limet er animalsk og lar seg mykne og delvis fjerne med vann og varme. Restene etter våtrensingen ble fjernet mekanisk med skalpell. En del steder lå det retusj over lim. Når limet ble fjernet på disse stedene, ble retusjen også fjernet. Deler av retusjen som ikke lå på lim også fjernet. Noen steder lå det et brunt, forholdsvis mykt lag som så ut til å være påført etter limet. Når limet ble fjernet stod ryggen igjen alene, som tidligere var bygget opp rundt limet. Disse ble fjernet mekanisk. En del steder er det brunt lim som ligger på grunderingssiden av malingsflak som står på høykant ned i panelsprekken. Dette limet er skjemmende, men har en konsoliderende funksjon, og er ikke blitt fjernet.

Øvrige områder på panelets innside: Utvalgte retusjer på originalmaling, overskudd av fyllstoff fra reparasjon av brannskade, fortykninger i vokslag, flekker av stearin, skjemmende mørke klumper i ferniss, skjemmende lyse klumper i ferniss, søl fra gullmaling på ramtrærne, søl av vegg(?)maling etc. er fjernet mekanisk med skalpell.

12.3.4 Venstre dør, Beskrivelse

Hanne Kempton, oktober 2011. 1.1.1 Observasjoner under arbeid med fløydørene. Beskrivelse, tilstand, behandling

Kontruksjon: Ramtre og speil. Eik

Mål hele døra	Mål ramtre	Mål speil
Venstre kant: 99,2 cm Høyre kant: ca. 64 cm, deretter begynnende bue Nedre kant: 56,5 cm Tykkelse: 2,7 cm	Nedre: maks. 6,9 cm Indre side: maks. 5,6 cm Ytre side: maks. 5, 8 cm Øvre: maks. 7,3cm.	Lysåpning nedre: 45 cm Lysåpning høyde mot midt: 85,5 cm Lysåpning høyde mot ytterside: 58,2 cm Basert på grundering- og malingsvollene langs ytterkantene kan den opprinnelige lysåpningen anslås til å ha vært ca. 44,5 i bredden på utsiden.

Ramtre, sammensetning: Tapping

Indre ramtre er tappet til ytre og nedre ramtre. Plugg: To plugg i nedre del av indre ramtre, samt en plugg i ytterkant av nedre indre ramtre (usikkert hvilken funksjon denne har, den ser ikke ut til å bidra til festet av ramtrærne). To plugg i øvre del. Ytre ramtre er festet til øvre ramtre med to plugg. Nedre ramtre er festet med to plugg gjennom ytre ramtres ytterkant.

Det er en smal kile i indre, øvre hjørne. Kilen er trolig opprinnelig, den ser ut til å ha samme malingsstruktur som øvrig ramtre. Nedre ramtre har en skade på nedre kant.

Profil ramtre: Enkel fasprofil.

Bemaling ramtre: Ramtreet er overmalt på begge sider. Usikkert om det ligger noe originalt under. Se Kaland's rapport.

Fylling, konstruksjon:

Speilet er satt sammen av to bord: det høyre bordet (sett fra utsiden) er 25,4 cm (maks.) bredt. Det venstre er ca. 20 cm bredt (fordi speilet fortsatt er tappet inn i ramtreet på denne siden er det ikke mulig å måle hele bredden).

Tykkelse: ca 4 mm (anslått ut i fra tykkelsen på speil på høyre dør)

Maleri utside dør

Motiv: *Bebudelsen*, Maria.

Grundering

Ja. Hvit eller lys. Påført etter at speil var satt i ramme. Langs høyre side og oppe i venstre hjørne er hele bredden av speilet synlig. Malingsvullen som ble dannet da speilt ble malt ligger her 0,3-0,4 cm inn på panelet.

Isolasjonslag

Det kan se ut som om det ligger et brunlig slør over grunderingen.

Undermaling/tegning/riss

Undertegning er delvis synlig med det blotte øyet. Med IR-kamera kom dette tydelig frem: kunstneren har malt opp motivet, men han har ikke fulgt tegningene alle steder. I flere av de mørke områdene er det malt inn skrå skravour, blant annet den mørke veggen i venstre kant, profilen på lesepulten og de mørke delene av benken.

Pentimenti er synlig i IR-bildene av Marias ansikt og hender. Det høyre øyet og nesens plassering er endret noe. Haken er malt litt lengre ned enn det undertegningen indikerer. På halsen er det tegnet linjer som skinner gjennom malinglaget. Linjer er også synlige på IR-foto av hendene. De resterende delene av maleriet er ikke like nøye undersøkt for endringer. Flere av disse endringene er synlige for det blotte øyet ved at de skinner gjennom øvre malinglag.

Sjakkmønsteret på gulvet ser ut til å være risset inn i den overliggende malingen mens denne ennå ikke var tørr.

Malingslag

Rekkefølge: Malingslagene i draperiene ser ut til å være bygget opp av ett lag over grundering (og evt. isolasjonslag). Fargen er modellert fra lyst til mørkt vått-i-vått. Oppå dette ligger skygger, konturer og høylys. Arkitekturen ser ut til å være bygget opp av kun ett malingslag. Skyggen på gulvet ser ut til å være malt oppå grundering (og evt. isolasjonslag) før de lyserøde flisene er malt på.

Det er stort sett gjort utsparinger for de ulike elementene. Det ser ikke ut til å ha blitt gjort utsparinger for puten med våpenskjoldet eller for duen. Ansiktsfargen ser ut til å være bygger opp av to lag. Det øvre laget har en del opptørkingskrakeleringer. Håret er malt før siste lag av hudfarge. Daltaljene i ansiktet, slik som øyne og øyebryn er malt inn mens malingen fortsatt ikke var helt tørr. Disse linjene har laget spor i hudfargen. Det er gjort endringer i Marias ansikt. Noe av dette er i undertegningene og er beskrevet over. Noe er senere overmalinger og beskrives under tilstand. I ytterkant av høyre kinn dekker en mørkere farge over en underliggende lysere modellert hudfarge. Det er vanskelig å anslå om dette er en senere overmaling.

Ferniss

Maleriet er fernissert. Fernissen ser ujevn ut og det ligger brune ansamlinger i noen områder. Lyse riss i overflaten i noen områder kan tyde på at fernissen inneholder voks. Fernissen er lagt på av Kaland og antas å være mastiks tilsatt voks. Under dette ligger rester av et eldre lag, muligens en oljeferniss.

Maleri innside dør

Motiv: Hudflettingen/piskingen

Grundering

Ja. Hvit eller lys. Påført etter at speil var satt i ramme. Langs høyre side og oppe i venstre hjørne er hele bredden av speilet synlig. Malingsvullen som ble dannet da speilt ble malt ligger her opptil 0,7 cm inn på panelet (langs nedre indre kant).

Isolasjonslag

Det kan se ut som om det ligger et brunlig slør over grunderingen, på samme måte som på maleriet på utsiden av døren.

Undermaling/tegning/riss

Undertegning er delvis synlig med det blotte øyet i områder med tynne malingssjikt, som for eksempel på sidefigurenes bein. Med IR-kamera kom dette tydelig frem: kunstneren har tegnet med pensel og et karbonholdig medium. Tegningene er ikke fulgt alle steder. I flere av de mørke områdene er det malt inn skrå skravor, blant annet den mørke veggen i venstre kant, profilen på leseputen og de mørke delene av benken.

Sjakkrutemønsteret på gulvet ser ut til å være risset inn i den lyse gulvmalingen. Det er usikkert om det er undertegninger i tillegg til disse rissene, det er ikke mulig å se slike på IR-bildene. Kunstneren har ikke fulgt rissene hele veien. Det kan se ut som at rissene er forsterket etter at rutene i gulvet ble malt. Det er flere «feil» i gulvkonstruksjonen. Det er ikke ett forsvinningspunkt.

Malingslag

Rekkefølge: Figurenes kropp er tynt malt. På IR-bildene er det tydelig at det er gjort utsparinger til figurene. Rutene på gulvet ser ut til å ha blitt malt inn etter figurene. Gulvet er bygget opp av flere malingslag enn figurenes kropp, noe som er tydelig langs ytterkantene av figurene der gulvet tydelig ligger høyere. Det er også tilfeller der fargen fra gulvflisene overlapper figurene, for eksempel på innsiden av leggen til figuren med pisk.

Ferniss

Maleriet ser ut til å være fernissert. Fernissen ser ujevn ut og det ligger brune ansamlinger i noen områder. Lyse riss i overflaten i noen områder kan tyde på at fernissen inneholder voks.

12.3.5 Venstre dør. Tilstand

Ramtre

Det ser ut som at ytre ramtre er sekundært. Det har en annen type hjørneskjøt enn det indre og har nyere umalte pluggen i nedre del. To nye hengsler. Tre hull.

Det er fire hull langs ytterkant av indre ramtre: Hullene er plassert i par med ca 7 cm mellomrom. De er plassert 10,5 cm inn nedre kant og 11,5 cm inn fra øvre kant. Diameter er ca. 0,4 cm. Det er sprekker i tappene på indre ramtre.

Bemaling: Ramtreet er overmalt. Kaaland forteller i sin rapport at han har fjernet overmaling på ramtre, og at denne overmalingen var en gjentakelse av den opprinnelige dekoren. Er det Kaland som har malt det vi ser i dag? Utside: Marmorering. Sekundær. Innside: Rød bunn med gulldekor. Forgylt profil. Bemalingen er sekundær.

Løs maling på yttersiden av ramtreet i øvre ytre hjørne. Oppskallet og avskallet maling/forgylling på profilen på innsiden.

Speil/Fylling

Bæremateriale

Speilet/fyllingen har krympet på begge sider, mest på indre langsiden (fordi ramtreet på ytre side er sekundært er det vanskelig å anslå hvor mye speilet har krympet der). Langs øvre del har også speilet delvis kommet ut av ramtreet. Det en glippe mellom ramtre og speil på ca. 0,2 cm mot indre ramtre.

Grundering

Stabil. Det er en stor avskalling ned til panelet ved Marias kappe i nedre, høyre del. Denne er tidligere behandlet og stabil. Langs nedre del av skjøten mellom panelene har overskytende lim trukket opp malingslag og grundering.

Malingslag

I flere områder har malingslaget opptørkingskrakeleringer, spesielt i grønne, mellombrune og røde områder. Har malingen her hatt tørkeproblemer? Det er et fint mønster av alderskrakeleringer over det meste av overflaten. Disse er mer synlige i lyse områder, slik som på Marias ansikt.

Opptørkingskrakeleringene ser i stor grad ut til å følge samme mønster som alderskrakeleringene.

Der er områder med oppskallinger langs nedre del av skjøten mellom bordene. Dette ser ut til å skyldes at overflødig lim har trukket opp malingen. Det er et område med teltformede oppskallinger på venstre side av Marias overkropp.

Det er flere små avskallinger, særlig i den grå fargen, men disse ser ikke nye ut. Dette kan være varme skader fra siste behandling. Noe stearinsøl på overflaten. Riss og riper i overflaten. Trolig en del kittinger, mange gamle retusjer.

Ferniss

Maleriet er fernissert. Fernissen ser ujevn ut og det ligger brune ansamlinger i noen områder. Fernissen er lagt på av Kaland og antas å være mastiks tilsatt voks. Under dette ligger rester av et eldre lag, muligens en oljeferniss.

Maleri på utside av dør (Motiv bebudelsen Maria)

Grundering

Stabil. Det er en stor avskalling ned til panelet ved Marias kappe i nedre, høyre del. Denne er tidligere behandlet og stabil. Langs nedre del av skjøten mellom panelene hadde overskytende lim trukket opp malingslag og grundering.

Malingslag

I flere områder har malingslaget opptørkingskrakeleringer, spesielt i grønne, mellombrune og røde områder. Har malingen her hatt tørkeproblemer? Kan det skyldes endringer underveis i malingsprosessen? Det er et fint mønster av alderskrakeleringer over det meste av overflaten. Disse er mer synlige i lyse områder, slik som på Marias ansikt. Opptørkingskrakeleringene ser i stor grad ut til å følge samme mønster som alderskrakeleringene.

Der er områder med oppskallinger langs nedre del av skjøten mellom bordene. Dette så ut til å skyldes at overflødig lim har trukket opp malingen. De to delene ligger ikke plan. Rensing av lim i skjøtområdet viste at store områder også var dekket av et mykt kitt (muligens en blanding av voks og harpiks. Det reagerte ikke på etanol eller white spirit). I noen områder, på Marias røde kappe og den grå bakveggen, lå feilplasserte malingsfragmenter bakt inn i lim og kitt.

I skader som gikk ned til treverket på den grå bakveggen kunne følgende struktur sees: lim nede i sprekken mellom trepanelene. Deretter en grå retusj som ligger langs begge sider av skjøten, neste hele veien. Deler av denne retusjen var dekket av lim. Oppå limet lå mykt kitt (beskrevet over). Dette utjevnet nivåforskjellene mellom bordene. På toppen av dette laget lå enda en retusj. Det er usikkert om det siste laget med retusj ligger oppå det siste laget med ferniss. Denne strukturen ser ut til å være representativ for flere andre områder langs skjøten også.

Det er et område med teltformede oppskallinger på venstre side av Marias overkropp. På puten, der våpenskjoldet ligger, er det oppskallet maling på høyre side.

Det er flere små avskallinger, særlig i den grå fargen, men disse ser ikke nye ut, trolig varmeskader etter siste behandling. Noe stearinsøl på overflaten. Riss og riper i overflaten. Trolig en del kittinger, mange gamle retusjer.

Marias panne er overmalt i høyre del. Overmalingen fortsetter noe over skjøten (markert på foto). Høyre øyenbryn er en retusj. Høyre øye er retusjert på høyre side av skjøten. Brunfargen benyttet på høyre side av skjøten er ikke den samme som på venstre side. Det er en skade i høyre pupille. Det er avskallinger på høyre kinn.

Grønne områder har en flekkete misfarging. Er dette en reaksjon i malingslaget eller ligger det oppå?

Ferniss

Maleriet er fernissert. Fernissen ser ujevn ut og det ligger brune ansamlinger i noen områder. Fernissen er lagt på av Kaland og antas å være mastiks tilsatt voks. Under dette ligger rester av et eldre lag, muligens en oljeferniss (se rensenotater).

Maleri på innside av dør (Motiv: Hudflettingen/piskingen)

Grundering

Stabil. Det er en noen gamle avskallinger som går ned til panelet.

Malingslag

Det er et fint mønster av alderskrakeleringer over det meste av overflaten. Det er ikke opptørkingskrakeleringer slik som på utsiden av speilet, med unntak av noen begrensede områder: på bena og jakken til figuren som holder et ris, på Kristus høyre skulder, på beltet til figuren med pisk. Det er et lite område med teltformede oppskallinger på nedre høyre del av kappen til figuren med pisk. Det er flere eldre oppskallinger som er stabile.

Grønne områder har en flekkete misfarging. Det er flekker med stearin på overflaten. Det er flere gamle retusjer. De fleste er ikke kittet opp. Hele indre kant, der panelet har krympet, er retusjert.

Det lå lim langs skjøten mellom de to bordene. Bordene ligger ikke i plan. I områder har limet trukket opp maling. Det ligger også et mykt fyllmateriale i skjøtområdet. Muligens en blanding av voks og harpiks (tilsvarende som på andre siden av døren). På søylen Kristus er bundet til, ligger fyllmaterialet innover original bemaling. Det er vanskelig å skjelle det ene fra det andre. I skaden i Kristus panne ligger det et mørkere fyllmateriale under det ovenfornevnte.

Det er to brann/varmeskader. Over Kristus kne går skaden inn på panelet, som er forkullet i et område på ca. 3 x 1,5 cm. Hele skadeområdet dekker 6,5 x 2 cm. Rundt det forkullede treverket er et område med bart panel. Malingsoverflaten rundt er delvis forkullet og delvis dekket av sot og har varmeblemmer. På høyre fot til figuren med pisk er det en mindre omfattende skade. Den har kun påvirket malingslaget, som er forkullet og dekket av sot. Skaden dekker et område på ca. 5 x 1,5 cm. Begge skader ser ut til å skyldes at stearinlys har stått for nærme, dette sees av formen på skadene.

Forgylling/gullmalingsøl fra ramtreet ligger på maleriet flere steder.

Ferniss

Maleriet er fernissert. Fernissen er lagt på av Kaland og antas å være mastiks tilsatt voks. Under dette ligger rester av et eldre lag, muligens en oljeferniss (se rensenotater).

Fernissen er ujevn og det er tykkere lag med voks i nedre del av maleriet enn i øvre. Her er det til gjengjeld med harpiks. Fernissen er gulnet og nedbrutt i enkelte områder, hovedsakelig på venstre side.

12.3.6 Venstre dør. Behandling

Ramtre

Ramtre utside ble rensert med vann/saliva. Ramtre innside ble rensert med polyuretansvamp

Løs maling på ramtre er konsolidert med LMK.

Maleri utside dør

Rensing av overflateskitt: triammoniumcitrat 3 % + etter-rens med vann.

Det var limrester langs store deler av skjøten. Limet ble først bløtgjort med varmt vann og deretter fjernet med skalpell. I noen områder var det også nødvendig med varmeskje.

Der limet var dekket av kitt ble det ikke fjernet, med mindre det tydelig hadde trukket opp underliggende maling. Feilplasserte malingsfragmenter ble fjernet mekanisk med skalpell. Der det var nivåforskjeller mellom kitt og omkringliggende malinglag etter fjerning av lim, ble dette jevnet ut med skalpell. Marias ansikt ble rensset for misfarget kitt og retusjer. Ut over dette ble gamle retusjer og kitt fjernet kun dersom det var nødvendig for å fjerne lim.

Maleri innside dør (Motiv: Hudflettingen/pisking)

Rensing av overflateskitt: triammoniumcitrat 3 % + etter-rens med vann. Limrester langs skjøten ble fjernet. Limet ble først bløtgjort med varmt vann og deretter fjernet med skalpell. I noen områder var det også nødvendig med varmeskje. Der limet var dekket av kitt ble det ikke fjernet.

Stearinsøl fjernet mekanisk med skalpell, deretter med isooctan/etanol 1:1.

Misfarget eldre ferniss fjernet i gule skjortearmer i figurene på hver side av kristus, samt på hender.

12.3.7 Ramtrær malinghistorikk

Oversikt over opprinnelig og endret polykromi observert ved undersøkelser på alterskapet.

Observasjonene er gjort ved visuell undersøkelse og minimale avdekkinger under binokular. Dette er informasjon som kan være nyttig for den som neste gang skal arbeide med alterskapet. Ikke alle detaljer er vurdert og det kan være misforståtte observasjoner.

Element	Antatt original polykromi, tidlig 1500	Paulsson og Olsen, 1870-årene	Damman? Helland? Også Kaaland? 1958-1960	Nåværende farger 2012 Som 1960
Ramtrær				
Høyre dør, utside	På øvre, nedre og venstre/indre ramtre: Kvadermarmorering. 1. Fra hvitt til mørk rød. Laserende rød. 2. Fra hvitt til mørk grønn. Laserende grønn. Hvit grundering. Imprimatura? Kvaderne i hjørnene har opprinnelig vært skrått malt.	Overmalt. Gjentatt kvadermarmorering. men nedre venstre hjørne er malt grønt helt ned, ikke skrått. 1. Opak brun, fra lys til mørk. 2. Opak grågrønn, fra lys til mørk. Mørke «kruseduller» som årer på begge farger. I følge Kaaland en gjentakelse av underliggende marmorering.	Overmaling delvis avdekket Retusjer. Nedre hjørne på venstre side er retusjert skrått, delt mellom grønt og brunt kvader, mens overmalingen fra forrige periode var grønn helt ned.	
	Høyre/ ytre ramtre: Originalt ramtre mangler.	Sekundært ramtre og marmorering.	Retusj	

		Tilsvarende trolig den sekundære marmoreringen som Kaaland fjernet.		
	Fas profil: Opprinnelige ramtre: Hvit grundering. Svart (overlapper opprinnelig maling fra speil og maling på fremside ramtre)	På nytt ramtre: svart. På opprinnelige ramtre: overmaling: grågrønt, brunt.	Partiell mørk grå overmaling/subb.	
Høyre dør, innside	På øvre, nedre og venstre/indre ramtre: Hvit grundering. Oransje undermaling. Rødt toppstrøk. Har ikke sett spor etter opprinnelige gullblomster på høyre dør. Se venstre dør.	Mørkere rød overmaling. Blomstermotiv i bronsemaling i følge Kaaland.	Kaaland: Overmaling fjernet. Blomstermotivet er rekonstruert med gullpulver. På høyre ramtres nedre del er det tegnet med blyant i kanten av blomstene.	
	Venstre/ ytre ramtre: Originalt ramtre mangler.	Sekundært ramtre. Mørk rød. Tilsvarte trolig den sekundære oppmalingen med dyp rødt og bronsemaling som Kaaland fjernet på øvrige ramtre.	Sekundærmalene er trolig overmalt, Kaaland skriver ingenting om at den er fjernet. Ser rester av mørk rød oppe i venstre hjørne, på skrå profil. Kaaland: «Tonet inn til originalfargen med tempera.» Grågrønn sparkel i nedre venstre hjørne, over på nedre ramtre. Hvit grundering. Tynn rød undermaling (vannløselig). Rødt toppstrøk. Sjabloner i gullmaling.	
	Fasprofil: usikker	Usikker Olje gullgrunn – har rynket seg under gullet på øvre ramtre. Forgylt, folier. Denne overlapper malingen fra fremside ramtre.	På sekundært ramtre: Forgylt, gullfolie, på rød bunn	
Ytterkant	?	Overmaling? Kvaderinndeling.	Indre og ytre: svart	
Venstre dør, utside	På øvre, nedre og venstre/indre ramtre:	Overmalt. Gjentatt kvademarmorering.	Overmaling delvis avdekket	

	<p>Kvadermarmorering.</p> <p>1. Fra hvitt til mørk rød. Laserende rød.</p> <p>2. Fra hvitt til mørk grønn. Laserende grønn.</p> <p>Hvit grundering. Imprimatura?</p> <p>Kvaderne i hjørnene har opprinnelig vært skrått malt.</p>	<p>men nedre venstre hjørne er malt grønt helt ned, ikke skrått.</p> <p>1. Opak brun, fra lys til mørk.</p> <p>2. Opak grågrønn, fra lys til mørk.</p> <p>Mørke «kruseduller» som årer på begge farger.</p> <p>I følge Kaaland en gjentakelse av underliggende marmorering.</p>	<p>Retusjer.</p> <p>Nedre hjørne på venstre side er retusjert skrått, delt mellom grønt og brunt kvader, mens overmalingen fra forrige periode var grønn helt ned.</p>	
	<p>Høyre/ ytre ramtre: Originalt ramtre mangler.</p>	<p>Sekundært ramtre og marmorering.</p> <p>Tilsvarende trolig den sekundære marmoreringen som Kaaland fjernet.</p>	<p>Retusj</p>	
	<p>Fas profil : Opprinnelige ramtre: Hvit grundering. Svart (overlapper opprinnelig maling fra speil og maling på fremside ramtre)</p>	<p>På nytt ramtre: svart.</p> <p>På opprinnelige ramtre: overmaling: grågrønt, brunt.</p>	<p>Partiell mørk grå overmaling/subb.</p>	
<p>Venstre dør, inside</p>	<p>På øvre, nedre og venstre/indre ramtre: Hvit grundring. Oransje undermaling. Rødt toppstrøk.</p> <p>Rester etter «gull»blomster, på nedre ramtre og på nedre del av venstre ramtre. Usikkert om det er sjablon eller frihåndsdekor. Ligger på opprinnelig rødt toppstrøk. Blomstrene er annerledes plassert enn dagens, de ligger mer ut mot ytterkant. Om opprinnelig motiv er det samme som dagens kan ikke sees.</p>	<p>Mørkere rød overmaling.</p> <p>Blomstermotiv i bronsemaling i følge Kaaland.</p>	<p>Kaaland: Det meste av overmalingen fjernet.</p> <p>Blomstermotivet er rekonstruert med gullpulver, ref. Kaalands rapport.</p> <p>Malte. Usikkert om han også har brukt sjablon. Usikkert om Kaaland har basert seg på blomstermotivet som ble fjernet med den mørk røde overmalingen, eller på opprinnelige rester.</p> <p>En del retusjer i skadde områder.</p>	
	<p>Høyre/ ytre ramtre: Originalt ramtre</p>	<p>Sekundært ramtre. Mørk rød.</p>	<p>Den mørkere sekundærmalingen er</p>	

	mangler.	Tilsvarte trolig den sekundære oppmalingen med dyp rødt og bronsemaling som Kaaland fjernet på øvrige ramtre.	trolig overmalt, Kaaland skriver ingenting om at den er fjernet. Kaaland: «Tonet inn til originalfargen med tempera.» Hvit grundering. tynn rød undermaling (vannløselig). Rødt toppstrøk. Blomster i gullmaling. Malte. Usikkert om han også har brukt sjablon.	
	Fasprofil: Hvit grundering Brunlig imprimatura <i>Finner så langt ikke gull som overlappes av den røde malingen fra ramtreet. Kan profilen ha vært rød?</i>	Et gullag som overlapper den opprinnelige røde malingen og overlappes av den mørk røde overmalingen (se område midt på øvre ramtre).	Kaaland: Gullfolie. På sekundært ramtre: Forgylning, gullfolie, på hvit bunn. Overlapper rødt på fremside ramtre.	

12.4 Vedlegg 4. Polykromi. Oversikt og historikk for enkelte elementer

Oversikt over opprinnelig og endret polykromi observert ved undersøkelser på alterskapet. Observasjonene er gjort ved visuell undersøkelse og minimale avdekkinger under binokular. Dette er informasjon som kan være nyttig for den som neste gang skal arbeide med alterskapet. Ikke alle detaljer er vurdert og det kan være misforståtte observasjoner.

12.4.1 Korpus

Element	Antatt original polykromi, tidlig 1500	Paulsson og Olsen, 1870-årene	Dammen? Helland? Også Kaaland? 1958-1960	Nåværende farger 2012. Som 1960 (se foto)
Ytterste profil øvre kant			Grundering, bolus, gull. Se under. <i>Usikker på om dette er Kaland, men det har antakelig blitt utført samtidig som andre deler av korpus (se under)</i>	→
Ytterste profil langs sidene	Nye		Nye lister satt på i forbindelse med at skapet ble montert (1875) eller demontert fra nygotisk innramming (1958). Grundering, bolus og gull har antakelig blitt lagt på samtidig som andre elementer i korpus: bakvegg, sidevegger, ytterkant av gjennombrutt dekor.	→
Ytterkant nede			Tilsvarende som ytterkantene langs sidene og oppe.	
Gjennombrutt dekor oppe	-Grundering <i>Finner ikke antatt opprinnelig gull</i>	-Metallfolie, anløpet med en lys grønn farge/ grønn med metallfolie-ferniss/gullgrunn? Grønnlig farge i UV. -Mørkere grønnfarge. Anløpet metall av annen type. Dette ligger også i skader der det ikke er grundering under. -Olje? Orange farge i UV)	(Bolus) bladgull. Reparasjoner. Vannløselig. Ligner andre områder på korpus (bakvegg, sidevegger)	→
Kapitel	Sølv. Anløpet i noen områder. Noe gylden ferniss ?		Bladgull fra sidevegg dekker ytterkant av sølv.	
Sidevegger	Grundering med gull (?)	Ny grundering Overmaling fjernet (av	Bolus og polimentforylling.	→

		Kaland).	Tilsvarende bakvegg	
Gulv				
Bakvegg	Tekstiloverklebinger. <i>Opprinnelig grundering? Er det to lag?</i>	Har antakelig vært grønn i nedre del. Blå i øvre del. Fargene kan sees flekkvis på baksiden av englene, samt på arkivbilde fra RA fra før Kalands behandling (som ulike gråtoner). Spør på skapet: flekker av blå bak skulptur, rester av grønn (nede) og blå (oppe) i sprekkene. Har Kaland fjernet overmalingen? Rester av bronsemaling i nedre del av skapet? Kan dette stamme fra overmaling av Golgata?	Bolus og polimentforgylling. Utsparinger i bolus og forgylling. <i>Bolus og forgylling i øverste lag ligger i sprekker i grunderingen, så grunderingen må være eldre enn disse lagene.</i>	➔
Himling	Kaland rapporterer om rester av original blå under overmaling. Opprinnelig blå farge ikke funnet.	Tykk hvit grundering (?) Blå. Dekkende og blank farge synlig i noen sprekker. Ikke synlig i den store skaden midt i himlingen.	Kaland rapporterer at han har avdekket og malt opp himlingen med asuritt. Funnet lag: Transparent brunlig lag. Lim? Sort. Semi-transparent. Undermaling Blå. Todelt. Reagerer på vann. Indre del: Blå (trolig Azuritt) Ytre del: Blå (mer rødlig)	➔
Profil bak gjennombrutt dekor	1. Rester av en grundering på treverk	2. Blåfarge, den samme som ligger under himling (se over). 3. Grundering 4. Brun. Anløpet metall? Det er mulig at blått har kommet dit gjennom skader i overliggende lag.	5. Grundering (?). Denne dekkes av sort undermaling, så det er mulig at grunderingen er eldre. Det at sort og azuritt ligger i sprekker i den sekundære grunderingen tyder på at Kaland ikke la på dette laget. 6. Transparent lag som har blitt brunlig (ligger kun på hvit farge på ytre list). Lim?	➔
Stjerne	-Rødlig farge	-Oljebunn		

(demontert)	- Gull	-Bladgull. Bladgull ligger også på baksiden av demontert. Stjernen må ha vært tatt ut av skapet i forbindelse med forgyllingen.	Det er mulig at Kaland tok ut stjernene da han malte opp himlingen	
-------------	--------	--	--	--

12.4.2 Krusifiks

Element	Antatt original polykromi, tidlig 1500	Paulsson og Olsen, 1870-årene	Dammen? Helland? Også Kaaland? 1958-1960	Nåværende farger 2012
Krusifiks				
Kristus			Avdekket 1958	
Hår/skjegg	Tynn lys grundering. Mørk brun. Det brune laget er halvtransparent og litt rødlig. Ulik størrelse på pigmentkorn	Hvit grundering (?) Gul bunnfarge Mørk brun, opak. Kun rester.	Avdekket. Mørk brun (avdekket original) ved ansikt. Opake grålig brune retusjer/overmaling. Lys brun på toppen av hodet (isse?). Lys brun ligger over gull/grønt på tornekrone. Usikkert om den er påført før eller etter avdekking. Er dette den samme brune som på englene?	→
Karnasjon	Grundering: tykt lag på magen, ellers svært tynn grundering. Se bakside/rygg. Jf. grundering på kors. To lags hudfarge; en bunnfarge og et modellert topplag. Ansikt: Bunnfarge: lysere enn karnasjonsfargen. Mye blått og rødt pigment i originalkarnasjon, ujevn størrelse på pigmentkorn, til dels store. Sinober og azuritt? Blå lepper. Brun øyentegning. Blå "øyenskygge" Kropp: Blå brystvorter. Mye av øverste lag bevart på føttene (rosa). Karnasjonen overlapper bolus og gull fra	Karnasjon nr.2: uten tydelige pigmenter. 2-lags. På kroppen: mørkere og kjøligere bunnfarge. Lysere karnasjonsfarge. Øyenbryn og lepper: brungrå. Kald grå brystvorter. Karnasjon nr. 3??: Liten hvit rest ytterst på høyre øyenbryn. Svart søl på bakside av lår er trolig fra korset.	Avdekket Grålige retusjer, store på ribbeina, rett over magen	Det ligger en del rester igjen av overmalingen. Særlig mye på hendene.

	lendeledet.			
Lendeklede	<p>Tykk grundering, trolig kritt. Rød bolus (tettere/rødere bolus enn på engler). Polérforgylling.</p> <p>Rester av rød transparent lasur to steder på baksiden, og i øvre kant på fremsiden. Førfarge? Har ikke funnet andre farger på gullet så langt.</p>	<p>Lys partiell grundering/omfattende kitting.</p> <p>Brun transparent olje/gullgrunn. Det kan se ut til at dette er det samme mørke brune transparente tungt løselige laget som ligger mange andre steder. I så fall er dette laget påført i sammenheng med den større overmalingen som er gjort på alle figurene, og ikke tidligere.</p> <p>Gull, sparsommelig påført. Tørke«rynker»</p> <p>Senere flikking med gull?</p>	<p>Malte okerretusjer, noen på kittinger, andre rett på treverk. Rester av konsolideringsmidler.</p>	
Tornekrone	<p>Hvit grundering, svært tynn. Gulbrun gullgrunn/bolus - olje? Gull. Grønn, halvtransparent maling.</p> <p>Jf «gresset» på Golgata. Ruglete underlag: neppe polert gull, som på lendeledet.</p>	<p>Brunt lag, trolig olje. Gulgrønn gullgrunn (jf. snitt fra Golgata). Gull. Grønn, halvtransparent maling.</p>	<p>Halvtransparent gulgrønt «subb». Noen «lappinger» med gull rett over pannen.</p> <p>Gulgrønn maling overlapper lys brun maling på toppen av hodet og rødbrune «blod»retusjer.</p>	
Blodrenn	<p>Rødt. Sinober? Halv transparent. Glassaktige pigmenter, noen oransje.</p>	<p>Opak rødt</p>	<p>Avdekket. Opprinnelig rødt og blå blodårer.</p> <p>Rødbrune retusjer.</p>	→
Kors	<p>Hvitlig grundering. Rødbrun kornete maling.</p> <p>Rester av oransjerøde pigmenter i/ved hull på venstre korsarm.</p> <p><i>Er korset blitt malt første gang etter at figuren var festet? Eller er opprinnelig grundering under</i></p>	<p>Svart/mørk maling. Grønngrå maling Se underside av venstre korsarm.</p> <p><i>Er dette en to-lagsstruktur eller to perioder?</i></p> <p>Grønngrå og svart maling avdekket. Usikkert når og av hvem dette er gjort.</p>	<p>(I følge Kaaland ikke avdekket 1958. "Tykk brun oljefarve".)</p> <p>Ådring og rester av grønngrå maling er "suset over" med noe brunt.</p> <p>Retusjer i lys brun maling, noen retusj-"årer".</p>	

	<p><i>figuren vaska bort?</i></p> <p><i>Grundering bevart på venstre side av festet ved lendeledet og i nedre del av korset. Er dette den første grunderingen?</i></p> <p>Ådring i lys og mørk brun. Ser ut som at mørke årer ligger på oker bunn.</p> <p><i>Delvis fernissert?</i></p>			
Titulus (INRI)				
Midtfelt	Har ikke funnet opprinnelig grundering. Grålig lag.	Krittgrunn. Olje. Gull.		
Profilering indre kant omramming	Brunlig lag.	Krittgrunn. Olje. Gull.		
Fremre kant omramming	Mulig rest av grønn lasur på grålig bunn (oksidert sølv?) i skade på høyre side.	Krittgrunn. Sølv. Gul lasur?		
Ytre kant omramming	Grundering, tynt lag. Rødbrun maling.	Grundering, trolig kritt. Overligger: "Gull" i olje? Overlapper sølv på fremre kant. Noe grønt helt øverst mot sølvet. Pga. kopper i "gull"?	Lys brun (retusj)maling. Løses i lavaromatisk whitespirit	

12.4.3 Fire engler

			
1 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	2 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	3 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	4 Etter behandling 2012. Foto: Birger Lindstad

Element	Antatt original polykromi, tidlig 1500	Paulsson og Olsen, 1870-årene	Damman? Helland? Også Kaaland? 1958-1960	Nåværende farger 2012 (se foto)
Håndhvilende engel med en kalk (nr. 1)				
Hår		Gull, trolig oljeforgylling. Det ligger grønt i gullet. Skyldes dette omgjort "uekte" (kopperholdig) blad" gull"? Det anløpne "gullet" ligger over oker bunnfarge i ansiktet, under dagens karnasjon.		
Bånd i hår		Gull, trolig oljeforgylling		
Ansikt		Lys rosa karnasjon, rosa kinn, svarte øyne og øyenbryn, rødrosa munn		
Hender		Lys rosa hender		
Kanting kjortel		Rød, sgraffitto(?)		
Kjortel		Gull, trolig oljeforgylling		
Innside kjortel		Mørk blå, sgraffitto(?)		
Krage		Gull, trolig oljeforgylling		
Kanting ermer		Rød, sgraffitto(?)		
Vinger	Transparent grønn over gull. Transparent rød over gull? sølv?	Grønn, gull, brun.		
Kalk		Gull, trolig oljeforgylling		
Knelende engel med kalk (nr.2)				
Hår		Gull, trolig oljeforgylling		
Ansikt		Lys rosa karnasjon, rosa kinn, svarte øyne og øyenbryn, rødrosa munn		
Hender/fot		Lys rosa hender		
Kjortel		Gull, trolig oljeforgylling		
Innside kjortel		Rød, sgraffitto(?)		

Krage		Gull, trolig oljeforgylling		
Kanting ermer		Mørk blå, sgrafitto(?)		
Vinger	Ligger det rødt på anløpent sølv? Man kan se blått i sårkanten på en skade.	Grønn, gull, brun.		
Kalk		Gull, trolig oljeforgylling		
Engel med to kalker (nr. 3)				
Hår		Grundering? Mørk brunt transparent lag (Gullgrunn? Bolus?) Gull, trolig oljeforgylling. Det ligger flekkvis grønt i gullet. Skyldes dette omgjort "uekte" (kopperholdig) blad" gull"?	Har Kaaland flikket med gull?	→
Ansikt	Hvit grundering, trolig kritt, vannabsorberende. Tynt lyst lag – karnasjon oljemaling?, ikke vannabsorberende. (synes i tidligere avdekking på halsen)	Et mørkt transparent lag (ferniss? Olje?) Gulbrun grundering, trolig oljeholdig. Ferniss/olje. Blank, noe gulnet. Lys rosa karnasjon. Rosa kinn, svarte øyne og øyenbryn, rødrosa munn	→	→
Hender		Lys rosa hender	→	→
Kappe		Gulbrun grundering, trolig oljeholdig. Ferniss/olje. Blank, noe gulnet. Gull, trolig oljeforgylling	→	→
Kanting kappe		Bryst: rød, sgrafitto(?), Langsgående: rød, sgrafitto(?), samt svarte bokstavskygger	→	→
For i kappe		Mørk blå, sgrafitto(?). Mørkere blåfarge enn de to andre med sgrafitto	→	→
Kjortel		Gulbrun grundering, trolig oljeholdig. Ferniss/olje. Blank, noe gulnet. Gull, trolig oljeforgylling	→	→
Kanting kjortel		Mørk blå, sgrafitto(?).		
Innside kjortel	Rester av rødt. Ligger det på gull? Foreløpig ingen spor av gull under.	Rød. Annerledes rødfarge enn de to andre med sgrafitto?	→	→
Krage	(ingen observasjoner)	Gull, trolig oljeforgylling	→	→

Ermer		Gull, trolig oljeforgylling	→	→
Kanting ermer		Rød, sgrafitto(?), samt svarte bokstavskygger	→	→
Vinger	Grundering: hvit, Gullgrunn/bolus: gulbrun? (jf. Golgata) Gull Transparent grønn over gull. Transparent rød over sølv. Også rødt på gull? Blå på gull? Malingen på vingene skiller seg ut fra de andre englene med trefargede vinger. Ligger rød over sølv? Mest sannsynlig over gull – svært detaljert arbeid om ikke. Vingene er mer slitt og mindre overmalt enn hos engel 1 og 2.	Mørk brun transparent lag. Gulgrønn gullbrunn. Gull. Grønne opake retusjer	→	→
Kalk		Gull, trolig oljeforgylling. (Kalkene er uthulet, i motsetning til de to andre med kalk.)	→	→
Bedende engel (uten kalk) (nr 4)				
Hår	Hvit grundering. <i>Har ikke funnet noe malingslag.</i>	Oljeforgylling. Har blitt delvis grønt.	Oljeforgylling delvis avdekket	
Ansikt	Lys karnasjon	Rester av mørk, kjølig karnasjon	Karnasjon delvis avdekket	
Hender	Lys karnasjon	Mørk, kjølig karnasjon		
Kjortel	Hvit grundering rød bolus polèrgull		Gull på mørkere rød retusj- «bolus».	
Innside kjortel				
Krage				
Ermer				
Kanting ermer				
Vinger	Noe rødt, trolig bolus. Rester av sølv med grønn lasur. Også rester av noe mer blålig?	Anløpent «gull»	Gull med blågrønn «patina»-retusj	

	Noe mørkt ligger over. Det mørke sees som små øyer her og der.			
--	--	--	--	--

12.4.4 Golgata

Element	Antatt original polykromi, tidlig 1500	Paulsson og Olsen, 1870-årene	Damman? Helland? Også Kaaland? 1958-1960	Nåværende farger 2012. Som 1960 (se foto)
Golgata				
Hodeskalle, underkjeve, bein	Lys rødlig brun. 2 lag samt grundering. Blått og rødt pigment, ujevn størrelse på pigmentkorn, til dels store. Sinober og azuritt?	Overmalt. Gulhvit. Uten tydelige pigmenter.	Overmaling avdekket Det ligger en del rester igjen av overmalingen. Kittinger og rosa retusjer	
Lys rød stein	Marmorering. Lys rød hovedfarge, grønnblå årer. Grundering og lys brun bunnfarge/seis.	Overmalt. Brun	Overmaling avdekket Retusjer	
Rød stein	Marmorering. Rød hovedfarge, hvite årer. Grundering og lys brun bunnfarge/seis.	Overmalt. Brun	Overmaling avdekket	
Grønnblå stein	Marmorering. Lys grønnblå hovedfarge, rosa årer. Grundering og lys brun bunnfarge/seis.	Overmalt. Grålig blå, mørkere grønnblå enn originalen. (Blålige retusjer)	Overmaling avdekket Retusjer	
Brun stein	Marmorering. Brun hovedfarge, røde årer. Grundering og lys brun bunnfarge/seis.	Overmalt. Brun	Overmaling avdekket Retusjer	
Gress (?)	Tre Hvit grundering Gulbrun gullgrunn/bolus Gull Trolig oljeforgylling; undermalingen løser seg ikke lett i vann, neppe en bolus. Lite bevart. <i>Er Golgata det eneste objektet som ikke har rød bolus under gull?</i> Små avdekkinger viser at både på områdene med langsgående spor og på granulerte områder ligger det et grønt laserende lag over første lag gull. Se snitt 1 samt markerte områder på plansje. Gull forsvinner inn under	Mørk brun transparent lag. Olje? Hvilken funksjon har dette laget? Metning av en nedbrutt overflate? <i>Jf. brunt transparent tungt løselig lag på øvrige områder og de andre objektene. Hvor hører dette laget hjemme i historikken? Kan det ha blitt påført før Paulsson og Olsen? Kan se ut som om det ligger skitt mellom det brune transparente laget og overmalingene.</i> Gul/grønn gullgrunn. Gull.	Avdekking av grønn lasur. Mye bevart i bak-kant utenfor synsfeltet. Ser ikke ut til at sekundært gull er bevisst forsøkt fjernet. Halvtransparent gulgrønt retusj-«subb». Gull-flikking over grønt. Usikkert om dette er gjort før avdekking eller etter avdekkingen, på rester av grønt. Brunt «subb» i områder uten grønt.	

	rosa maling rett ovenfor hodeskallen.	Grønt transparent lag over. Grønt lag ligger også mange steder der det ikke er gull under. <i>Jf. gullgrunn på englene: lys brun trolig oljeholdig grunn. Er dette samme maling?</i> Gullet overlappes av overmalingen på øvrige områder.		
--	---------------------------------------	---	--	--

12.5 Vedlegg 5. Konsolidering og rensing

12.5.1 Korpus

Konsolidering

Søyler, gjennombrutt dekor, sidevegger, bakvegg og profiler: Konsolidering av løs maling og skjulte oppskallinger med LMK. Fuktigheten fra LMK myknet grunderingen og oppskallingene kunne legges ned med lett press gjennom Melinex.

Himling: Blåfargen er vannsensitiv og matt, får lett skjolder. Det er generelt dårlig feste mellom grunderingslag og bunnmateriale i indre del av himlingen. Grunderingen er tykk og sprø og har sprekker og skjulte oppskallinger. En problemstilling er om delamineringene skal presses ned mot underlaget, noe som vil hindre videre undersøkelser av maleteknikk og historikk, eller om de skal festes uten press, noe som kan føre til at himlingen ikke blir tilstrekkelig stabil ved tilbakelevering. Dersom grundering skal presses ned, er det snakk om mye fukt og store områder, noe som kan gjøre arbeidet vanskelig å kontrollere.

Konsolideringstester på himling:

1. LMK på pensel: trekker ikke inn, lager skjolder. Fester godt
2. LMK med kanyle: overflaten tåler ikke for mye press (uforutsigbart) limet lot seg ikke plassere inn i sprekken og laget skjolder. Fester godt
3. Fukting av overflate med white spirit med påfølgende påføring av LMK: Fungerer ikke. En test med white spirit alene lager ikke skjolder, selv om den trekker langt ut over overflaten. Da white spirit ble påført før LMK førte det til at LMK strakk mye lenger ut over overflaten enn da LMK ble benyttet alene. Fester godt
4. Funori 1,5 %: Lager ikke skjolder, men penetrerer dårlig ned i sprekker. Feste? Mykner ikke nok til å legge ned stive oppskallinger.
5. Størlim 2,5 %: trekker ned og mykner grundering, men væter også overflaten. Gir noe mørkning av blå. Mulig å legge ned grundering gjennom melinex.
6. 3 % Klucel G i etanol. Tørker matt, gir en anelse mørkning av blå. For tykk til å trenge inn i sprekker.
7. 2 % Klucel G i etanol. Fungerte på samme måte som 3 % - løsningen.

Det ble besluttet å benytte 2,5 % størlim. Limet ble påført med spisspensel gjennom sprekker i skadeområdene. Etter at limet hadde myknet strukturen tilstrekkelig ble områdene lagt i press.

Resultat: De fleste områdene med delamineringer kunne legges ned etter påføring av størlim 2,5% og med press gjennom melinex. Området i sentrum av himlingen, der skadeområdet var størst, krevde flere påføringer av størlim med påfølgende planering med blyposer. Det oppsto noen skjolder langs sprekke i den blå overflaten.

Himlingen ble rekonsolidert med 2,5% størlim før retur til kirken

Rensing

Overflatene tørrenset med pensel og støvsuger.

Himling: blåfargene tåler ikke fuktighet. Overflaten ble tørrenset med myk pensel og støvsuger.

Bakvegg: Test-renset med White spirit. Skitt på bomulsdott, men ingen stor effekt på overflaten. Overflaten ble renset med white spirit.

Gjennombrutt dekor: Test-renset med White spirit og spytt. Overflaten ble renset med white spirit.

Beskrivelse før behandling

Bemaling:

Bakvegg

Rester av tekstil er synlig i sprekker mellom bordene. Antall lag grundering er usikkert. Grønn og blå overmaling er tidligere fjernet, rester ligger igjen i sprekker. Sekundær «bolus» (ligger i sprekker og i gamle skader i grunderingen) med oljelignende materiale på bakveggen og polerforylling. Utsparinger til figurer. Blyant oppstrekinger for anvisning av figurer.

Himling

Matt blå himling med metallstjerner.

Rødlig semi-transparent lag mot treet. Nederste lag med grundering. Opprinnelig?

Oppå dette: opprinnelig bemaling. Kaland rapporterer funn av azurit. Dette er ikke bekreftet i denne undersøkelsen.

Ny grundering. Antakelig ikke lagt på av Kaland, i og med at sort og azurit ligger i sprekker i grunderingen. Blåfargen og den sorte undermalingen i himlingens ytre del ligger oppå store utfall i grunderingslaget. *Lagt på ca. 1875?*

En dekkende blåfarge kan sees i sprekker. Dette kan være rester av overmalingen Kaland refererer til. Jeg klarer ikke bestemme om denne ligger oppå eller under den sekundære grunderingen. *Lagt på i 1875?* Muligens har Kaland fjernet overmalingen slik at den kun ligger igjen i noen sprekker.

Sammenkrøllede blå malingsrester ble funnet på innsiden av den gjennombrutte dekoren. Dette kan være rester av overmalingen som har blitt fjernet (ved svelling?). Det er også en del bomullsfiber som sitter i disse restene.

Under stjernen som ble demontert, samt rundt noen av stjernene kan et lyst lag sees oppå øvre grunderingslag. Dette ser ut til å være det samme som dekker over grunderingen på listen i front. Langs overgang mellom bakvegg og himling ligger en fjerde blåfarge. Dette kan være fargen som lå på bakveggen før Kaland startet sin behandling. *1875?*

Sort lag: underfarge for begge blåfargene. Antakelig Kaland's. Himlingen er i dag todelt. Indre del: Blå (tørr, matt. Ekte azuritt?). Ytre del: Blå (mer rødlig). 1960, Kaland

Stjerner

16 støpte stjerner av metall er festet i indre del av himlingen. De er alle samme størrelse: ca. 3 cm, alle med små avvik i vinkler og retning. Dette kan være et resultat av at metallet de er støpt av er nokså mykt og føyelig. Stjernene er festet til bunnen med moderne stifter. Ikke synlig på alle fordi noen er dekket av bladgull. Noen er kun limt (3 stk.), men disse har sekundære monteringshull. Alle stjernene må ha vært ute av skapet på et tidspunkt ettersom himlingen har blitt grundert på nytt. *Dette kan i så fall ha blitt gjort i 1875.*

10 av stjernene er delvis dekket av azurit og sort undermaling (merket av på tegning). Disse stjernene har antakelig ikke blitt demontert før azuritlaget ble lagt på (av Kaland). 6 stjerner (blant annet den som ble demontert) har blitt festet etter at Kaland malte opp himlingen. Her ligger undermaling og azurit under stjernen. Noen av stjernene, spesielt i venstre (?), hvor gull (maling) ligger oppå azurit.

Tre av stjernene har noe rødfarge på overflaten og rundt kantene (den samme som bolusen på bakveggen?). Der denne fargen ligger rundt, er den dekket av Kaland's azurit. Antakelig er noe av det røde søl fra påføring av bolus på bakveggen. Mulig at den også er påført stjernene med intensjon, kanskje som en bolus under reparasjon av forgyllingen på stjernene?

Demontert stjerne: Ser ut til å ha to lag med gull. Det vi ser i dag er bladgull og muligens anlegningsolje (sees spesielt på baksiden og på noen av takkene). Under dette ser det ut til å ligge gull med en varmere farge.

Rundt spikerhull på baksiden er det spor av blått og grønt.

Tilstand før behandling

Korpus

Det er sprekker mellom flere av elementene i korpus. Dette er antakelig et resultat av både klimaets påvirkning på treets bevegelser og skapets behandlingshistorikk. Mellom bordene på bakveggen er det glipper som ser ut til å være av eldre dato.

Ytterkantene av korpus er høvlet ned. Den originale flaten har gått tapt. Det ser ut til at også undersiden er høvlet ned. Dette kan ha skjedd i forbindelse med at skapet ble montert i den nygotiske omrammingen i 1870-årene. I ytterkant av skapets front et det nye lister (se foto). Disse stammer antakelig fra demonteringen og er av en lys tresort.

Langs ytterkantene kan det sees spor etter tidligere hengselfester: to på hver side, i samme høyde som dagens nye hengsler. Sporene har rester av grundering, noe som kan tyde på at de kan være de opprinnelige hengselfestene.

Bemaling

Hele korpus ser ut til å være overmalt. Dette stemmer med den dokumenterte behandlingshistorikken. De fleste undersøkte overflater ser ut til å være overmalt, regrundert, og reforgylt.

Det nye grunderingslaget er svært tykt og sprøtt. Det er sprekker ned til treverket flere steder. Dette er spesielt et problem i hjørner og skjøter, der grundering flere steder ligger i tykke løse biter. Det er mange oppskallinger og sprekker i malingslag og grundering.

Den gjennombrutte dekoren i front er delvis refofylt med bladgull. Under dette ligger det et gyllent lag som er sterk anløpet. Flere steder er overflaten så grønn at det ser ut som grønnmaling er lagt på.

Himlingen er også overmalt minst to ganger. Den nåværende overflaten er svært sensitiv fordi det tykke, nye grunderingslaget har delaminert fra underlaget flere steder og er svært sprøtt. Det er også flere oppskallinger og avskallinger.

Overflatene er støvete.

12.5.2 Krusifiks Behandling Kristus

Lendekledet:

Konsolidering av løs maling med LMK påført med spisspensel. Vannet i LMK myknet grunderingen.

Japanpapiret som var sikret med gelatin delte seg opp i enkeltfibre ved påføring av vann. Små biter polérgull løsnet enkelte steder. Fordel feste med gelatin: holdt flakene fast på riktig sted.

Japanpapiret festet med mykvoks hadde ikke egentlig feste i de løse flakene, men hadde kun svakt feste til toppene i stratigrafien. Fordel feste med voks: var svært lette å fjerne.

Rensetester karnasjon:

Middel	Resultat
Saliva	Størst effekt av Triammonium, likt med Triton X og ammoniakk pH 8,5, men forholdsvis liten forskjell på resultatene for alle fire tester.
Triammoniumcitrat 1 %, etterrenset med vann	
Ammoniakk pH 8,5	
Triton X 1 %, etterrenset med vann	

Hele figuren, for- og bakside, ble tørrenset med myk pensel og støvsuger. Forsiden bortsett fra lendekledet ble deretter renset med saliva. Lendekledet ble stedvis renset med saliva på bomullspinne.

Avdekkingsprøver med skalpell for å ta bort rester av overmaling og underliggende mørke rester av ferniss ble gjort ved høyre skulder og på høyre legg. Godt resultat. Men: kan fernissen være original? Man vet lite om i hvilken grad skulpturer ble fernissert på karnasjonen. *Rensing ikke gjennomført.*

Behandling kors

Rensing:

For- og bakside ble tørrenset med myk pensel og støvsuger. Baksiden ble deretter renset med polyuretan-svamp.

Gull/sølv ble renset med Exsol på bomullspinne.

Oppsiden (støvsiden) av korsarmene ble renset med saliva. Øvrig maling ble renset med polyuretan-svamp pga vannløselige retusjer.

Konsolidering av løs maling med LMK påført med spisspensel.

Beskrivelse

Tilstand Kristus

Trolig utbedret i festene for armene, limt med et hvitlig, halvtransparent lim. Trolig syntetisk lim. 1958-60?

Bemaling

Overflatene er støvete. Kristus har vært overmalt. Karnasjonen ble avdekket i 1958, jf. Kaalands rapport ang. behandling. En del steder har man gått gjennom originalmalingen og ned til treet ved avdekkingen med kniv/skalpell. Andre steder står rester av overmaling igjen. Ingen bobling etter malingfjerner. Retusjert. Retusjene viser godt i UV. Lendekledet er trolig fernissert før det ble retusjert, man ser fluorescens som kan være fra harpiks. Karnasjonsfargen er trolig ikke fernissert.

Festet mellom grundering og treverk er bra på karnasjon, hår og tornekrone. Lendekledet har svært mye oppskallinger og en del avskallinger. Svikt i vedheft mellom grundering og treverk. Var sikret med to generasjoner forsidebeskyttelser, med gelatin (1980-tallet?) og med Ceronis mykvoks (2011).

Flere tidligere behandlinger på lendekledet. Liming, kitting, retusjering. Reforgylling.

Kors

Bemaling

Innskriftfelt:

Sølv på fremre del av omramming

Gull, uten bolus, antagelig på oljegrunn, med malte bokstaver på innskriftfeltet

Ligger det en annen type gull på profilen opp mot sølvkanten? Mer knudrete, pulveraktig.

Korset:

Bemalingen gir et uryddig inntrykk.

Dagens overflate: Ådring. Usikkert om dette er første overflatebehandling.

Har vært overmalt minst en gang, kanskje to, og avdekket en gang. Deretter retusjert.

Underside av venstre korsarm: rester av grågrønt på svart; en eller to overmalinger.

Baksiden: rester av gult og blått, trolig fra skapets bakvegg.

Tilstand

Bemaling

- Overflatene var støvete
- Mange rester av bomullsfibre fra tidligere rensing.
- Vannløselig brune retusjer
- Innskriftfelt: noen avskallinger. Svikt i vedheft mellom grundering og treverk.
- ser ut som om øvre ytre kant på INRI-feltet er påbegynt avdekket – skalpellspor.

12.5.3 Fire engler

			
1 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	2 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	3 Før behandling. Foto: Birger Lindstad	4 Etter behandling 2012. Foto: Birger Lindstad

	Tilstand dekorlag	Behandling
Engel 1	Vingene er overmalt og reforgylt. Det er rester av maling langs kantene bak. Dette kan muligens stamme fra da bakveggen i skapet var malt i to farger. Dette sees på de andre englene også: grønt nede og blått oppe. Overflatene var støvete. Festet mellom grundering og treverk var bra. Festet mellom grundering og treverk var stort sett bra, men vingene hadde en del oppskallinger.	Hele figuren, for- og bakside, ble tørrenset med myk pensel og støvsuger. Gull (oljeforgylling) ble stedvis renset med saliva på bomullspinne. Karnasjon ble renset med 1 og 2 % triammoniumcitrat i deionsert vann. Punktkonsolidering av løs maling med LMC påført med spisspensel.
Engel 2	Som engel 1	Som engel 1
Engel 3	-Festet mellom grundering og treverk var generelt sett bra. Noen oppskallinger i gullet. - I motsetning til på engel III er vingene ikke overmalt og reforgylt, men har noen retusjer - Overflatene var støvete - Rester av maling langs kantene bak. Dette kan muligens stamme fra da bunnen av skapet var malt i to farger (dette sees på de andre englene også: grønt nede og blått oppe)	- Gull (oljeforgylling) ble først tørrenset med myk pensel og støvsuger, deretter stedvis renset med saliva på bomullspinne. - Karnasjon ble renset med 1 og 2 % triammoniumcitrat i deionsert vann. - Baksiden ble renset med myk pensel og støvsuger. Konsolidering av løs maling og gull med LMK påført med spisspensel.
Engel 4	Ikke beskrevet. De forskjellige englenes tilstand er lik	Som de øvrige englene

12.5.4 Golgata

« og de kom til det stedet som kalles Hodeskallen.» Lukas 23, vers 33.

Behandling

Rensing:

For- og bakside ble tørrenset med myk pensel og støvsuger. Malingsoverflater ble deretter renset med saliva. Vannløselig retusjer ble delvis fjernet. En del av malingsrestene etter overmalingen løsnet ved smussrensingen. Noen brune rester, trolig lim, løste seg i varmt vann.

Tabell nedenfor viser rensetester (på blågrønt felt når ikke annet er sagt) for å fjerne grå og brune transparente rester på overflaten etter rens med saliva. Midlene ble ikke anvendt.

Middel	Resultat
1 og 2 % triammonium-citrat	Løser noe mer enn saliva Ser ut som den tørker ut/krakelerer malingslaget. Løser den ut blysåper? Det dannes krater.
Ammoniakk ph 8,5 %:	Liten effekt
Etanol	Løser noe, men legger mye igjen. Krever mye mekanisk påvirkning.
Gel av etanol: Shellsol A 3:1 i carbopol/ethomeen C25	På grønneblått område: virker godt. Ser ikke ut til å skade overflaten
Gel av etanol: Shellsol A 3:1 i carbopol/ethomeen C25	Lys rødt område: ikke like god effekt. Løser det grålige, men ikke alt det brunlige

Konsolidering av løs maling med LMK påført med spisspensel.

Beskrivelse før behandling

Bunnmateriale: Lyst tre. Lind(Tilia)

Bemaling: Gjenstanden har malte og forgylte områder.

Maling: Oljebasert. Vurdert visuelt.

Forgylling: trolig oljeforgylling (gullgrunn/bolus løses ikke ved rulling med fuktig bomullsdott)

Tilstand

Bunnmateriale: Stabilt. Det går en sprekke på langs i midtre del. Denne er trolig original; det ligger grundering og rosa maling inne i sprekken. Om åpningen opprinnelig var like stor er uvisst. Det er eldre kittinger i kanten av sprekken, en av disse har løsnet.

Bemaling: Grundering: har god vedheft til treet. Er slitt, mange steder helt inn til treverk, særlig i områdene med tremoliering. *Malingen:* Det meste av malingen som står fremme er originalmalingen. Den har større og mindre rester av avdekket overmaling. Mange løse malingsflak fra avdekkingen ligger pakket sammen med skitt i utallige kriker og kroker. Mellom originalmaling og overmaling ligger det et mørkt/mørknet, noen steder brunlig, andre steder med grålig, transparent lag. Ferniss? Olje? Lim? Ett eller flere lag? Ser det samme på Jesus karnasjonsfarge.

Man kan se riper etter verktøy i krokene. Dette er trolig spor etter fjerningen av overmalingen. Man kan også se noe bobling, samt flaking og deformasjoner i malingen på steder der malingfjerner har fått virke, men der malingen ikke har blitt fjernet.

Forgylling: Svært slitt, vanskelig å finne bevarte områder av originalforgylling.

En del kittinger, noen av dem er ujevne og/eller ligger ikke i nivå. Ex.: Nedre del av hodeskallen.

Overflaten har mange vannløselige retusjer, særlig mange i røde og brune partier. Større områder der grunderingen har stått udekket, samt hvite kittede områder, er blitt overmalt med aqua sporca.

Denne er grønnlig i områder med rester av grønn lasur, brun i områder uten noe særlig grønt. Tykke lag.

Brunskjoldete overflate på røde og grønne områder, samt hodeskallen. Skitt? Ferniss? Lim? Noe vokssøl.

Ferniss: I UV ser det ut til at det ligger ferniss under retusjene. Trolig ujevnt påført, noen steder fluorescerer det ikke. Laget/lagene er antagelig tynt/tynne; i rensetestområdet ser man så vidt forskjell mellom rensset og urensset område.

Overflatene er støvete.

12.5.5 Mariaskulptur

Behandlingen av Johannes- og Mariaskulpturene er den samme. Tilstanden beskrevet for Maria gjelder også for Johannesskulpturen.

Konsolidering

-Forsidebeskyttelse var påført skulpturen i to omganger. De eldste var lagt på med lim, trolig gelatin, og med en type japanpapir som går i oppløsning når det fuktes (trolig korte fibre). Å fjerne fibre uten å skade overflaten var krevende; limet måtte fuktes for å løses, men samtidig løses bolusen opp. De løse papirfiberne måtte fjernes med pinsett eller pensel i den våte bolusen, før limet tørket igjen.

-De siste forsidebeskyttelsene er påført med voks og normalt, langfibret japanpapir. Disse var enkle å fjerne, men voksen hadde stedvis trukket helt gjennom papiret og lagt seg på overflaten, uten å ha noe feste i papiret. Den gjennomtrukne voksen alene fungerte også konsoliderende på overflaten. Overskuddet av voks ble fjernet mekanisk.

-Konsolidering av løs maling med LMK påført med spisspensel under mikroskop. I områder med store skjulte lakuner måtte mye lim tilføres fra flere kanter i flere omganger. Noen steder måtte det tas hull for å komme til med lim. Etter at mye lim var tilført ble grunderingen myk, og overflaten (gull og bolus) svært sensitiv for berøring.

Rensing

- Hele skulpturens overflate, forside og bakside, ble rensset med myk pensel og støvsuger.
- Hvite renn, trolig av gammel malingsfjerner, ble løsnet med skalpell der dette lot seg gjøre uten å skade overflatebehandlingen. I noen slike områder hadde malingsfjerner delvis løsnet overflatebehandling fra underlaget. Det tørre avskrapet ble løftet bort med WS på viklepinne.
- Hudområdene ble rensset med deionisert vann og skjemmende rester av overmaling ble fjernet mekanisk
- Blå kappekanter ble rensset med deionisert vann
- Gull på drakt (vannforylling på bolus) ble først rensset med lavaromat white spirit på bomullspinne. Kappkantene med skrift ble kun tørrenset fordi de nyere retusjene løste seg både i vann og ws.

I løpet av rensprosessen måtte en del områder med oppskallinger rekonsolideres. Det er uvisst om dette skyldes at ikke alle oppskallinger ble konsolidert i første omgang, om konsolideringene har gått opp igjen, eller om bevegelser i treet pga klima har forårsaket nye oppskallinger.

Konsolideringen ble kontrollert før skulpturen ble returnert til kirken.

Tilstand før behandling

Bemaling

- Overflatene er støvete
- Festet mellom grundering og treverk var svært dårlig i mange og store områder. Antakelig på grunn av krymping i treet. Oppskallingene er både skjulte (bom) og synlige.
- Avskallinger ned til treverk flere steder.
- Ripper og riss i grundering, bolus og gull flere steder. Dette skyldes antakelig både slitasje og avdekking. Sekundær bolus og gull er dessuten kunstig slitt ned for å ligne originalen.
- Hudpartiene bærer preg av å ha blitt avdekket mekanisk: det er skrap fra skalpell i overflaten og det ligger øyer av overmaling igjen flere steder.
- Hvite, krystalliserte renn, trolig fra malingfjerner.
- Retusjer i blå kant og i skriftfelt langs kappekant smitter/løser seg i både vann og white spirit

12.6 Vedlegg 6. Bjørn Kalands rapport etter behandling i 1960

Bjørn Kalands rapport etter behandling av skapet i 1960

Alterskapet ble behandlet av konservator Bjørn Kaland.⁴⁸ Utdrag av rapporten han skrev i den forbindelse er gjengitt her, fordi han der beskriver alterskapets tilstand. I behandlingsrapport som er skrevet etter at arbeidet er avsluttet, skriver han blant annet:

«Alterskapet har vart sterkt restaurert. Korpuspartiet var overmalt og gullet forgylt opp med gullgrunnsforgylling. Gullgrunnsforgyllingen er senere flikket over med bronse.

De tre englene som bærer kalker har intet igjen av originalfarve. Her ligger okerbunnen for gullet direkte på eketreet. Englenes kjortler er smykket med border kopiert etter middelaldermønster. Så vel karnasjonsfarve som hår er fornyet i senere tid, undersøkelser viste at det under overmalingen også her lå okerfarve direkte på treet.

Kristusfiguren er farverestaurert på Riksantikariatet før alterskapet ble sendt på utstilling til Holland i 1958. Korset var ikke avdekket, det var overmalt med tykk brun oljefarve.

På Maria og Johannesfigurene var der foretatt avdekkingsprøver. Begge figurene var overmalte, karnasjonfargene med grålig oljefarve, Johannes hår forgylt, de forgylte drapperier og kjortler oppforgylt med gullgrunnsforgylling. Klededraktenes vranger var overmalte med gulldekor på blå bunn. Såvel denne overmalingen som bordene på englenes kjortler var usedvanlig fint utført for å være overmalinger.

Skapets bunn og sider var forgylt opp med gullgrunnsforgylling, over bunnen la der en grøtet blåfarve mellom figurene. Himlingen var overmalt med blått av samme slaget som den som lå over skapets bunn.

⁴⁸ Kaland skrev til Riksantikvaren 1.mai 1960 før han begynte arbeidet med skapet: «Hele alterskapet med unntakelse av maleriene på dørene og Kristusfiguren, er overmalt. Originale gullet er dekket med gullgrunnsforgylling. Ifølge opplysninger jeg har fått her på stedet er overmalingen utført mellom 1900-1910... Maleriene er dekket av gulnet ferniss som ligger i skjolder. Et par steder er det oppskallinger i fargelaget sannsynligvis som følge av at maleriene har hengt over panelovner. Oppskallingene i fargelaget må festes med voks. Mindre «sår» i fargelaget retusjeres og fernissen fjernes. Maleriene fernisseres med Mastixferniss tilsatt bleket bivoks.» Han behandlet skapet i Ørsta

Fløydørene var montert en på hver side av døren inn til sakristiet. Under dørene stod panelovner som hadde forårsaket mindre oppskallinger i farvelaget. Billedflatene var dekket av sterkt gulnet ferniss. Rammelistene var overmalt på begge sider. På innsiden sjablonerte bronseblomster på dyp rød bunn, på fremsiden marmorering i grått og grønt.

Restaurering.

Den løse farven er festet med voks. Alterskapet er farverestaurert. Under overmalingene i korpuspartiets bunn og sider lå rester av polymentlagt gull. Dette er rekonstruert med 24 karats gull på holus, og polert med agat. Bronsen som lå over bladranken og de vridde søylene er fjernet, avskallede partier er fylt med krittgrunn og polymentforgylt.

Maria og Johannesfiguren er avdekket. Den originale karnasjonsfarven lå meget godt bevart under overmalingen. Gullet over Johannesfigurens hår er fjernet, under lå mørk brun farve relativt godt bevart. Det originale gullet på figurenes kjortler og kleder var tildels sterkt medtatt. Gullet er blitt komplettert med polymentlagt 24 k. gull. Gullmønsteret på klededraktenes vranger er ikke rørt.

Korset er avdekket. Under den brune overmalingen lå originalfarven intakt, lysere brunt med inntegnede mørkere årringer.

Haugen av stenheller er avdekket, originalfarven lå også her helt intakt. Ved overmalingen har man stort sett forsøkt å følge de originale farvene, om enn i en meget grovere utførelse med sløyfing av mange fine detaljer, som årringer i treet og sprekker i stenene.

De tre englene som bærer kalker er ikke rørt. Den fjerde engelen hvor middelaldergull og farver lå velbevart under overmalingen, er avdekket.

Himlingen er avdekket. I sprekken lå rester av azurit. Farvelaget er her rekonstruert med ekte azurit.

Dørenes malerier er konserverte. Farveoppkallinger festet med voks smeltet ned i farven med elektrisk varmeskje. Billedflatene er rensert og fernissert med matt martix⁴⁹ ferniss.

De indre rammelistene er avdekket. Den originale røde bunnfarven lå intakt under overmalingen. Begge dørenes vertikale indre list er fornyet i senere tid, mens det øvrige treverk er av eik, er disse av furu. Overmalingen lå her direkte på treet. Listene er tonet inn til originalfarven med tempera. Blomstermotivet er rekonstruert med gullpulver.

Rammelistenes utsider er avdekket. Overmalingen var en gjentakelse av det originale farveleget.

Bergen, den 9. juni 1960. Bjørn Kaland”

⁴⁹ Skrivefeil for mastix

Norsk institutt for kulturminneforskning er et uavhengig forsknings- og kompetansemiljø med kunnskap om norske og internasjonale kulturminner.

Instituttet driver forskning og oppdragsvirksomhet for offentlig forvaltning og private aktører på felter som by- og landskapsplanlegging, arkeologi, konservering og bygningsvern.

Våre ansatte er konservatorer, arkeologer, arkitekter, ingeniører, geografer, etnologer, samfunnsvitere, kunsthistorikere, forskere og rådgivere med spesiell kompetanse på kulturarv og kulturminner.

www.niku.no

NIKU Oppdragsrapport 28/2013

NIKU hovedkontor
Storgata 2
Postboks 736 Sentrum
0105 OSLO
Telefon: 23 35 50 00

NIKU Tønsberg
Farmannsveien 30
3111 TØNSBERG
Telefon: 934 66 230

NIKU Bergen
Dreggsallmenningen 3
Postboks 4112 Sandviken
5835 BERGEN
Telefon: 922 89 252

NIKU Trondheim
Kjøpmannsgata 25
7013 TRONDHEIM
Telefon: 922 66 779 /
405 50 126

NIKU Tromsø
Framsenteret
Hjalmar Johansens gt. 14
9296 TROMSØ
Telefon: 77 75 04 00